

Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV

SPISY SJS
4 / 2 0 0 1

ISBN 80-967574-9-0

Ján Horecký

KULTIVOVANIE SLOVENČINY

Princípy a kritériá

Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied
2001

Vydala Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
a Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV

Spisy Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV
Rediguje SLAVOMÍR ONDREJOVIČ
Suplement 4

Recenzent
PhDr. VIKTOR KRUPA, DrSc.

Návrh obálky EVA KOVÁČEVIČOVÁ-FUDALA
Technické spracovanie VLADIMÍR RADIK

Tlač OFPRINT

Náklad 350 ks

© Ján Horecký, SJS pri SAV 2001

ISBN 80-967574-9-0

Obsah

Predstavanie (S. Ondrejovič)	7
Náčrt problematiky	9
I. Teoretické východiská.....	10
Deskriptívna a preskriptívna lingvistika	10
K charakteristike príncipov	11
Hodnotová zložka jazykového vedomia	14
Sústava výpovedných aktov	17
II. Základné pojmy	19
Systém a systémovosť	19
Norma a normovanosť	24
Úzus a uzuálnosť	26
III. Spisovnosť	27
Príncipy a kritériá spisovnosti	27
Spisovný jazyk	32
Spisovný jazyk a spisovný úzus	34
Kodifikácia a kodifikovanosť	35
IV. Kultivovanie jazykového prejavu	37
Architektonika jazykového komunikátu	37
Obsah, forma a funkcia komunikátu	40
Systém adekvátností jazykového komunikátu	43
Rytmecko-sémantické adekvátnosti	45
Ortoepia v jazykovej komunikácii	47
V. Na záver	49
Literatúra	50

Predstovanie

Členom Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV, ale aj všetkým ostatným čitateľom, študentov univerzít nevynímajúc, ponúkame ako 4. suplement Spisov SJS pri SAV ďalší opus profesora PhDr. Jána Horeckého, DrSc., v tomto prípade opus minor. Nažral ho príznačne titulom *Kultivovanie slovenčiny. Princípy a kritériá*. Prof. Ján Horecký prichádza v danom prípade, napokon ako vždy, vo vhodný čas. Dotýka sa v nej problematiky jazykovej kultúry a diskusií okolo nej, ktoré sa v poslednom čase rozhoreli s veľkou vášňou, a poskytuje im premyslený teoretický rámec.

Analyzujú sa tu otázky deskriptívnej a preskriptívnej jazykovedy, pričom sa mení stratégia i orientácia doterajších výskumov v smere prieskumu adekvátnosti a primeranosti jazykových prostriedkov. V poslednej časti sa autor venuje architektonike prejavu, ba i rytmicko-sémantickej adekvátnosti komunikátu a ortoepii jazykovej komunikácie. Patrí k logike veci, že niektoré tézy prof. Horeckého majú charakter námetu do diskusie, môžu byť aj veľmi netradičné, ba i sporné (najmä v ortoepickej kapitole), ale aj tie sú inšpiratívne pre ďalšiu polemiku a posúvajú poznanie v tejto oblasti dopredu.

Bratislava 2. februára 2001

Slavomír Ondrejovič
predseda SJS pri SAV
riaditeľ JÚĽŠ SAV

Náčrt problematiky

Kultivovať znamená cielavedome pestovať, pravda, nielen plodiny, ale aj iné objekty, konkrétnie i abstraktné objekty a dodávať im uhladenosť, ušľachtilosť, teda zušľachtovať.

Predpokladom pre takúto činnosť v oblasti jazyka a jeho používania je predovšetkým hlboká znalosť daného národného jazyka, ale nevyhnutné sú aj teoretické poznatky z jazykovedy. Inými slovami znalosť pojmového aparátu jazykovedy a vypracovanie spoločlivých kritérií pre rozhodovanie o možnosti zaradiť daný jazykový prostriedok do rámca spisovného jazyka.

V narábaní s týmito predpokladmi sa v slovenskej jazykovede v súčasnosti vykryštalizovali dva postoje. Ako to dokumentuje I. Mašár (1999) v referáte o budmerickej konferencii z r. 1995, na jednej strane sa prejavuje úsilie riešiť všetky sporné otázky na základe tradičnej teórie, v ktorej sa kladie dôraz na kritérium systémovosti a normy a tvrdo sa vyžaduje akceptovať platnú kodifikáciu, na druhej strane sa v mene sociálnej povahy jazyka kladie dôraz na prirodzenú variantnosť, na sociálne zaradenie nositeľov jazyka ako rozhodujúceho činiteľa, ovplyvňujúceho jazykové podsystémy (porov. aj Ondrejovič, 1997). Podobne aj J. Dolník (2000) vidí dve konceptie kultivovania jazyka, založené na dvoch odlišných koncepciách. Na jednej strane sa kryštalizuje abstraktnosystémové chápanie, zdôrazňujúce normu či normovanosť, na druhej strane sa za východisko pokladá úzus – to je lingvistickopragmatické východisko. Prvý smer možno heslovite charakterizovať ako fundamentalistický, druhý ako pragmatický.

Objektom obidvoch smerov je, prirodzene, ten istý jazyk. Preto je pochopiteľné, že treba zvážiť argumenty a prostriedky obidvoch smerov, hľadať primerané predpoklady pre kultivačnú činnosť a vybudovať sieť pevnejších kritérií. To je cieľom týchto úvah.

I. TEORETICKÉ VÝCHODISKÁ

Deskriptívna a preskriptívna lingvistika

Jazyk má dôležité postavenie v rámci kultúry. Je jednou zo zložiek kultúry a zároveň je kultúra obsiahnutá v jazyku, v jeho systéme i v spôsoboch jeho používania. Kultúra nie je materiálny jav, ale skôr organizácia, usporiadanie všetkých takých činiteľov, ako sú veci, ľudia, ich správanie a pocity. Je to zložitý systém, v ktorom podstatnú zložku pri formovaní jazykových prostriedkov tvoria ľudia, čím sa práve jazyk odlišuje od prírodných systémov. Obsahom je to, čo ľudia ukladajú do svojej myслe a uchovávajú v nej, je to ich videnie sveta (Weltanssehen podľa W. von Humboldta), interpretácia sveta. Formou je kultúra.

V rámci rozvíjajúcich sa kultúr (lebo kultúra je výsostne dynamický jav) sa uplatňuje človek so svojím jazykom, ako individuum vybavené svojím kultúrnym a jazykovým vedomím. Fakty obidvoch týchto zložiek, obsahu i formy vedomia človek uplatňuje pri svojej diskurzívnej činnosti. Pri tejto činnosti sa neuplatňuje len rečová činnosť (Sprachtätigkeit), hovorenie, ale aj kognitívna činnosť, poznávanie, získavanie a ukladanie poznatkov, ako aj oznamovanie iným (komunikovanie). Človek je homo loquens, zoon dialogikon (Horecký, 1998).

V dejinách jazykovedy sa už dávnejšie poukazuje na vzťah obsahu a formy, na to, čo je jazyk a ako funguje. Tento vzťah sa niekedy rozlišuje ako to, čo je jazyk, a to, ako funguje, aký má byť jazyk, aby dobre fungoval. Podľa toho sa niekedy aj jazykoveda člení na deskriptívnu a preskriptívnu. Treba, prirodzene, zdôrazniť, že pod deskriptívnou jazykovedou sa tu nerozumie smer americkej jazykovedy zameraný na skúmanie rečových aktov pozostávajúcich výlučne z foriem, ani skúmanie distribúcie istých zložiek alebo vlastností v prúde reči (Horecký, 1983), ani rozdiel medzi deskriptívnu a explanačnou jazykovedou vo formulácii J. Dolníka (1993) v tom zmysle, že by sa jazykoveda mala vzdávať úsilia o výklad ja-

vov a uspokojovať sa s ich opisom. Skôr treba povedať, že požiadavka explanácie je rovnako dôležitá v deskriptívnej i preskriptívnej lingvistike. Aj pri otázke, čo je jazyk, aj pri otázke, aký má byť jazyk treba nastoľovať problém, prečo je to tak, ako je i prečo to má byť tak, ako chceme. To znamená, že aj pre deskriptívnu aj pre preskriptívnu jazykovedu treba hľadať spoločné základné pojmy i niektoré princípy, pravda, chápane z mierne odlišných aspektov, vyplývajúcich práve z protikladu je – má byť.

Ak sa teda pre explanačnú jazykovedu ako základné vymedzujú princípy stavby, fungovania a vývinu (Dolník, 1999), netreba dokazovať, že pre deskriptívnu lingvistiku bude základným princípom výstavby, pre preskriptívnu princíp fungovania, kým princíp vývinu bude spoločný pre deskriptívnu aj preskriptívnu lingvistiku..

K charakteristike princípov

Princíp sa chápe ako explanačný základ, ako to, čo je v základe poznávaného, na čom je poznávaný výsek skutočnosti založený, čo určuje štruktúru tohto výseku a riadi jeho fungovanie i vývin (Dolník, 1999). Už aj v tomto vymedzení sa naznačuje, že nejde vlastne o všeobecné princípy, ale o princípy stavby, fungovania a vývinu slovenčiny.

Pri konkrétnom výskume sa však niekedy nerozlišuje medzi charakteristickou vlastnosťou objektu a princípmi jeho štruktúry. Nestačí sa pohybovať len v rámci daného elementu (napr. tvorenia slov, frazeológie, spájateľnosti slov), ale podnety pre jeho poznávanie treba hľadať vonku, vo fungovaní všeobecných pravidiel v oblasti metodológie alebo v oblasti takých všeobecných vied, ako je napr. teoretická fyzika. Prirodzene, toto hľadisko nie je neznáme ani v starších pokusoch. Treba spomenúť staroveký princíp analógie a anomálie (resp. pôsobenie analógie a vznikanie neanalogických útvarov), ktorý sa vynára napr. u N. Chomského pri postulovaní pravidiel a zásad.

Dobre známy je princíp ekonómie vo vyjadrovaní, princíp stimulus – reakcia v spoločenskom správani alebo princíp prenášania, metaboly v skupine.

Ďalej treba zdôrazniť, že v jazykovede má ísť o hľadanie, odhalovanie princípov jestvujúcich v samom jazyku, resp. odvode-

ných z pozorovania jazyka. Hľadanie princípov je spôsob poznávania, istá poznávacia činnosť. Podstatu tejto činnosti znázorňuje J. Viceník (Černík et al., 1997) modelom cyklickej postupnosti: na základné empirické poznatky (E) musí nadväzovať teoretické posudzovanie (na základe zvoleného postupu – T) a z neho sa majú vyvodzovať dôsledky pre prax, najmä pre duchovnú prax (Td) a od nej dospiet k novému pohľadu na novom stupni empirického poznania E. Je azda prirodzené pokladať princípy za (základné) zložky teórie, lebo čakáme od nich, že budú oporou pre explanáciu i predikciu. A pretože teória sa stupňovite zdokonaľuje, možno očakávať aj odhalenie nových princípov.

Pri skúmaní jazyka a jeho podstaty možno vychádzať zo starovekého vymedzenia *loqui est articulata voce sententias proferre*. Je to vlastne formulovanie princípu (alebo aspoň súčasnej hypotézy), že podstatou hovorenia je rešpektovanie rozdielu medzi myšlienkovou a zvukovou zložkou hovorenia (rečovej činnosti) a že princípom tu je spojenie obsahu a formy. Už tento princíp vyvodený na empirickom stupni Ej nabáda na teoretickom i praktickom stupni Tj aj Pj rozlišovať dva spôsoby jestovania jazyka: jazyk v činnosti a jazyk ako výsledok činnosti. Sú to vlastne staršie Humboldtové princípy formulované ako *energeia – ergon, langue – parole*, ale aj Barthesova dvojica *scriptible – lisible* a vo veľkej mieri aj Chomského kompetencia – performancia a napokon aj Kořenského pravidlá – predpoklady.

V modernom ponímaní tohto protikladu, resp. princípu v našej jazykovede sa pohybuje J. Dolník (1989), keď rozlišuje virtuálny jazyk a realizovaný jazyk. Tieto dva spôsoby jestovania jazyka (každý osobitne) sa stávajú základom poznávania a skúmania na druhom, empirickom stupni, Ev a Er. Na vysvetlenie javov zistených pozorovaním treba zaviesť novú teóriu – Tv a Tr a v nej hľadať novšie, resp. špecifické princípy explanácie a predikcie. Mnohé z Dolníkových princípov sa uplatňujú práve v realizovanom jazyku, pri používaní „predpokladov“. Je to napr. princíp ekvivalencie, ktorým sa podľa J. Dolníka vysvetľuje, prečo sa utvárajú a akceptujú triedy jazykových javov, ktoré sa neradiadá princípom ekonómie. Meno zreteľne sa črtajú princípy vo virtuálnom jazyku, preto je aj menej pokusov o ich odhalenie. Z uvedenej zásady *loqui est articulata voce sententias proferre* však treba nevyhnutne vyvodzovať, že základnou hypotézou aj tu bude rozlíšenie obsahu a formy a ich spá-

janie v jazykovom znaku. Princípom na vysvetlenie toho javu je princíp zástupnosti: uvedeným spojením vznikajú útvary, ktoré stoja za javy v reálnom svete, teda (jazykové) znaky, so svojou základnou dichotómiou označujúce – označované.

Z naznačených hľadísk, resp. charakteristiky princípov možno pri skúmaní princípu fungovania jazyka postulovať princíp diskurzívnosti, založený na fakte, že základným prejavom účasti hovoriaceho a fungovania jazyka je jeho kognitívna a formulačná schopnosť. Ak sa diskurz charakterizuje svojou jazykovou štruktúrou, zameraním na niečo a postojom k tomu, o čom sa hovorí (Horecký, 1998), potvrzuje sa tým stanovisko, že diskurz nie je čisto jazykový útvar v zmysle *langue*, ale aj útvar zameraný na prenášanie informácie o objektoch, vlastnostiach, vzťahoch medzi objektmi a o zámeroch.

Z hľadiska tejto rečovej činnosti, Sprachtätigkeit, Sprachhandlung treba skúmať, ako sa vyjadruje vzťah hovoriaceho k objektívnej realite a ako sa vyjadruje jazykovými prostriedkami, ako sa verbalizuje. Práve preto možno v týchto súvislostiach hovoriť o princípe diskurzívnosti a skúmať, ako sa realizuje.

Základom diskurzívnej činnosti človeka, ako upozornil už J. Piaget (1970) pri výskume psychológie dieťaťa, je schéma „predmet – priestor, čas a príčina“, resp. vzťah poznávaný objekt – poznávajúci subjekt, subjektovo-predikátový vzťah. Podľa R. Fischera (1991) skúsenosť pozostáva z dvoch procesov: z naprogramovanej (subkortikálnej) aktivity centrálnego nervového systému a jej symbolickej, resp. perceptuálnej behavioristickej interpretácie. Práve táto skúsenosť sa verbalizuje, vyjadruje jazykovými prostriedkami.

Verbalizačnú činlosť u nás zdôraznil už E. Pauliny, najnovšie v svojom opise systému slovenčiny. Vypracoval pojed explicitnej podoby myšlienkovej výpovede (Pauliny, 1981), ktorá sa realizuje, verbalizuje, keď hovoriaci preukazuje svoj zámer vyjadriť niečo, formulovať svoju myšlienku pre seba alebo pre iného a preto zameňa svoju pozornosť na tento pozorovaný objekt. Činnosť hovoriaceho pri objektivizácii explicitnej podoby myšlienkovej výpovede sa verbalizuje na troch rovinách: myšlienkovej, komunikačnej a grammatickej. Nejde pritom len o identifikáciu, stotožnenie pozorovaného či mysleneho objektu, ale aj o jeho gramatikalizáciu (opatrenie príslušnými grammatickými kategóriami), a tým o uschopnenie byť komunikovaný.

Na ďalšom stupni svojej diskurzívnej činnosti, vlastne už na prechode od myšlienkovej činnosti k verbalizačnej, vyjadruje hovoriaci svoj postoj, hodnotenie, opierajúc sa o hodnotiacu zložku svojho jazykového vedomia. Tako sformované jednotlivé útvary (mohli by sme ich azda označiť ako lokutémy) v ďalšom stupni diskurzívnej činnosti hovoriaci ukladá v istom usporiadaní (zachovávajúc istý výstavbový plán, istú architektonickú podobu) do komplexnejších celkov, do celkových výpovedí, využívajúc pritom aj tzv. diskuzory, diskurzné príznaky a prenáša ich adresátovi alebo ukladá do svojho jazykového vedomia, do osobnej bázy dát alebo na príslušný materiálny nosič. Do základného inštrumentária diskurzívnej činnosti človeka patria také základné prvky, ako je jazykové vedomie, hodnotová zložka jazykového vedomia, sústava výpovedných aktov, ako aj súbor diskurzorov, pomocných prostriedkov na výstavbu jazykového prejavu.

Hodnotová zložka jazykového vedomia

Jazykové vedomie je špecifická zložka ľudského vedomia, ktorej hlavnou funkciou je objektivizovať stav individuálneho vedomia, a to v procese poznávania i v procese komunikovania (Horecký, 1991). Človek sa nerodí s rozvinutým jazykovým vedomím, ale postupne si ho buduje pri verbalizácii diskurzívnej činnosti, pri pokusoch o nadviazanie kontaktu s okolím, pričom sa jeho jazykové vedomie postupne socializuje. Najviac sa pri formovaní jazykového vedomia uplatňuje sebareflexia, hodnotenie pokusov o nadviazanie kontaktu s okolím v konkrétnej jazykovej situácii.

Toto rozširovanie jazykového vedomia nie je založené len na analógií, ako ukazuje J. Dolník (1999), ale aj na uvedomovaní si vnútornnej štruktúry budovaných jazykových útvarov.

Podľa Á. Kráľa (Kráľ – Rýzková, 1990) sa sebareflexia, uvedomovanie dorozumievacej schopnosti prejavuje dvoma základnými formami: jazykovým citom a a vedeckým, metodicky a teoreticky vypracovaným reflexom dorozumievacej schopnosti. Z nášho hľadiska treba klášť väčší dôraz na reflexiu, ktorá je zrejmým prejavom uvedomeného chápania, pravda, na rozličných stupňoch uvedomenosti.

V teórii hodnôt je jedným zo základných pojmov hodnotový reťazec a preferencia (Černík, 1979). V množine potenciálnych hodnôt niektoré majú maximálnu mieru danej hodnoty, iné minimálnu, ale medzi týmito krajnými pólmami sú viac-menej indiferentné hodnoty. Takéto hodnotové reťazce sa zrejme budujú aj v jazykovom vedomí. Zdá sa však, že hodnotová sústava reťazcov jestvuje vo vedomí vôbec, pričom len istá zložka sa týka jazyka, teda presahuje do jazykového vedomia, ktoré v systéme verbálneho správania obsahuje aj istý axiologický podsystém. Treba tu však predpokladať nie jednotlivé izolované hodnoty, resp. hodnotové kategórie, ale sústavu hodnotových reťazcov, z ktorých sa pri konkrétnej komunikácii, resp. už pri formovaní výpovedných aktov v diskurzívnej činnosti vyberajú primerané prvky, resp. prvky umiestnené na vhodnom mieste (z hľadiska hovoriaceho) v danom hodnotovom reťazci.

Rovnako ako materiálové zložky jazykového vedomia ani hodnotové zložky nie sú individuálne vrodené. Individuum si ich postupne buduje jednak sebareflexiou, jednak prijímaním istých vzorov, predovšetkým pri jazykovej výchove či sebavýchove.

Pri sebareflexii sa do hodnotovej zložky jazykového vedomia ukladajú vhodné prvky predovšetkým na základe úspešnosti komunikácie. Úspešné hodnoty sa ukladajú na najvyšší stupeň hodnotového reťazca, neúspešné na najnižší. Také prvky, ktoré nemajú priamy vplyv na úspešnosť komunikácie alebo najmenej prekážajú komunikáciu, kladú sa na stredné stupne ako komunikatívne indiferentné. Ako zodpovedajúce danému cieľu, resp. aj istej norme sa hodnotia také prvky, ktoré sú spoločné a prijímané celým komunikačným spoločenstvom. Ide tu o komunikačné normy (porov. ďalej).

Pretože jazykové prostriedky vyberané pri diskurzívnej činnosti jazykového vedomia musia vyhovovať aj požiadavkám daného prostredia, formuje sa tu ďalšia hodnotová kategória, a to kategória primeranosti či adekvátnosti. Táto kategória sa však dotýka primeranosti v konkrétnej situácii, ale aj adekvátnosti celkovému kultúrnemu pozadiu i celkovej štruktúrovanosti daných výrazov.

Vo výskume hodnôt nechýbajú pokusy o vypracovanie katalógu hodnôt. Známy je napr. katalóg S. Dorotíkovej (1980), ktorá rozoznáva predovšetkým rozsiahlu skupinu utilitárnych a emocionálnych hodnôt, ako sú kategórie prijateľné – neprijateľné, zaujímavé – nezaujímavé, informatívne – neinformatívne, prístupné – neprí-

stupné, relevantné – nerelevantné, vnímateľné – nevnímateľné, plynulé – neplynulé, dojímavé – nedojímavé, príjemné – nepríjemné, rušivé – nerušivé. Do skupiny etických hodnôt zaraďuje S. Do rotíková také kategórie ako mrvne priateľné – mrvne nepriateľné, vulgárne – nevulgárne. Medzi intelektuálne kategórie zase zaraďuje také kategórie ako správne – nesprávne, funkčné – nefunkčné, presné – nepresné, tvorivé – netvorivé, usporiadané – neusporiadané, vhodné – nevhodné. A napokon za estetické kategórie pokladá pôsobivé – nepôsobivé, výrazné – nevýrazné. Nepochybne by sa dalo uvažovať, aspoň z jazykovedného hľadiska, aj o inom zaradení niektorých hodnôt. Napr. kategórie príjemné, usporiadané, funkčné by mohli patriť aj k estetickým hodnotám. Prvú skupinu by azda bolo účelné rozdeliť na dve samostatné skupiny, na kategórie utilitárne a emocionálne.

Celý súbor uvedených hodnôt aplikoval na hodnotenie jazykových výrazov J. Dolník (1991), pravda, usporiadal ich do iných skupín. Tak prvých päť utilitárnych hodnôt zaraď do skupiny tematicko-obsahových hodnôt, ďalšie štyri do štylizačných hodnôt. Z intelektuálnych hodnôt prvé tri priradil k jazykovým, ďalšie dve k štylistickým a posledné k štylizačným. Tradičná kategória vulgárne sa u J. Dolníka dostáva do skupiny jazykových hodnôt. Okrem toho J. Dolník zavádzza osobitné skupiny pragmatických a neverbálnych hodnôt (do prvej kladie kategóriu priateľné, do druhej kategóriu rušivé).

Treba pripomenúť, že aj v lexikografickej praxi sa už tradične používa istá sústava hodnotiacich kritérií, ktorá je sice pomerne dynamická, ale vcelku dobre zobrazuje hodnotu jednotlivých hesiel i významov a významových odtienkov. Tým, že hovoriaci využívajú slovníky, dostávajú sa tieto hodnotiace zložky aj do ich edukovaného jazykového vedomia a môžu sa v ňom aj do rozličnej miery štandardizovať.

Hodnota a možnosti využitia uvedených hodnotiacich kategórií sú rozdielne najmä podľa typov jazykového vedomia. V spontánnom jazykovom vedomí bude na najvyššom mieste stáť azda kritérium úspešnosti komunikácie, pravda, sotva ho bude možné poklaadať za bipolárne v zmysle protikladu úspešnosť – neúspešnosť. Účastník komunikácie si často ani neuvedomuje, že používa správne výrazy. Začína však vnímať a teda aj hodnotiť také výrazy, ktoré brzdia až znemožňujú úspešnú komunikáciu.

Už v spontánnom jazykovom vedomí sa začína uvedomovať aj primeranosť, adekvátnosť jazykových prostriedkov, najmä adekvátnosť k okoliu, situácii. Kategórie komunikatívnosti a adekvátnosti azda možno zhrnúť do jednej kategórie funkčnosti

Kategória správne – nesprávne (najmä ak ide o nesprávnosť z hľadiska jazykovej normy) sa vnáša do jazykového vedomia až pri vzdelávacom, resp. vyučovacom procese, teda je zložkou edukovaného jazykového vedomia. Hodnotenie správne – nesprávne sa však uplatňuje spravidla bez medzistupňov, resp. bez indiferenčných stupňov, lebo sa uplatňuje len ako zhoda či nezhoda s platnou kodifikáciou (ako chyba). Teoreticky by sa mala kategória správnosti kryť s kategóriou systémovosti, pravda, za predpokladu, že kodifikácia predpisuje také výrazy, ktoré sú v zhode so systémom daného jazyka. Na popredné miesto sa dostáva kategória správnosti, resp. aj systémovosti v takých prípadoch, kde sa spontánne jazykové vedomie formovalo na základe nárečia alebo v prostredí bez vyšej jazykovej úrovne.

Paralelne s kategóriou správnosti by sa mali do jazykového vedomia vo vzdelávacom procese vnášať aj „štylistické“ kritériá, ako je napr. vnímateľnosť, pôsobivosť, výraznosť, najmä pokial ide o výcvik v schopnosti formulovať súvislý jazykový prejav. Na formovanie takýchto kritérií pôsobí nielen priama edukácia, ale aj auto-edukácia, vlastné literárne vzdelávanie, resp. navádzanie na vlastnú literárnu činnosť i sama literárna činnosť.

Úspešnosť jazykovej či jazykovednej edukácie v zmysle upevňovania hodnotových kritérií nie je vždy primeraná. Veľmi výrazne sa táto malá úspešnosť prejavuje v štandardnom jazykovom vedomí, ktoré sa u prevažnej väčšiny používateľov jazyka formuje po opustení školy a začlenení do širšieho jazykového spoločenstva, prípadne aj do viacerých jazykových spoločenstiev. Ani také základné hodnotové kategórie, ako je správnosť a systémovosť, sa neuplatňujú v želateľnej miere.

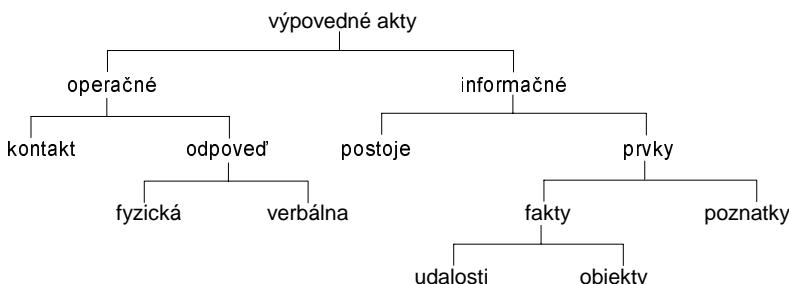
Sústava výpovedných aktov

Výpovedné akty sú pomerne ustálené spôsoby verbalizácie diskurzívnych činností, sú výsledkom formovania týchto činností. (Slo-

vom akt sa však mierne zatemňuje tento význam, lebo sa ním nemá vyjadrovať úkon, akt, ale útvar vznikajúci pri elokučnej či lokučnej činnosti. Preto by bol vhodnejší názov utorený morfémou -éma od základu *loquor*, *loqui*, teda napr. lokutéma.

Výpovedné akty, ako výsledok formovania diskurzívnej činnosti hovoriaceho, možno členiť predovšetkým na základe toho, ako adresát výpovede reaguje (Horecký, 1995).. Základným kritériom preto je forma, či ide o dialóg, kde sa vyžaduje reakcia adresáta, alebo monológ, kde sa táto reakcia neočakáva. Dialogické výpovedné akty, označované aj ako operačné, sa členia na kontaktové, pri ktorých sa neočakáva fyzická alebo verbálna odpoveď, reakcia adresáta alebo len čisto formálna reakcia vyžadovaná spoločenskou etiketou (napr. reakcia *Dobré ráno* na pozdrav *Dobré ráno*). Proti kontaktovým výpovedným aktom stoja výpovedné akty vyžadujúce fyzickú alebo verbálnu reakciu. Na direktívny výpovedný akt sa vyžaduje nejaká činnosť (napr. vykonanie úkonu po vyslovení, resp. vypočutí povelu), alebo slovná reakcia (napr. *Vykonám* po vypočutí príkazu). Informačné (monologické) výpovedné akty prenášajú novú informáciu o nových prvkoch alebo postojoch. Argumentačný výpovedný akt vyžaduje tvorbu nových postojov a hodnotení. Naratívne výpovedné akty prinášajú informáciu o dejoch, udalostach, deskriptívne (opisné) o istých objektoch. Explikatívne výpovedné akty prinášajú nové poznatky, vysvetľujú vznik alebo činnosť objektov.

Schematicky, prehľadne možno sústavu výpovedných aktov znázorniť takto (Horecký, 1995):

fatické direktívne zišťovacie argumentačné naratívne deskriptívne explikatívne

II. Základné pojmy

Systém a systémovosť

Hoci pojem systém je základom celej modernej jazykovedy, niet zatiaľ zhody vo všeobecne prijímanom chápaní a využívaní (niekedy aj zneužívaní) tohto pojmu. Pochybnosti vyvoláva najmä formulácia, že jazyk je systém znakov, lebo sa nevymedzuje sám pojem znak. Presnejšia by bola formulácia, že tu ide skôr o systém prvkov, ktoré majú znakovú povahu (stoja za niečo iné, za objekty v mimojazykovej realite). Preto je prijateľnejšia Solncevova (Solncev, 1975) celostná definícia, že systém je celostný objekt pozostávajúci z elementov, ktoré sú vo vzájomných vzťahoch. Treba však dodať, že aj vo vzťahu celok – časť možno rozlišovať viacero stupňov celostnosti (Černík et. al., 1998): od priestorovej konglomerácie prvkov (často náhodnej) cez kooperatívny celok až po celostný systém, kde sa pritom rozlišuje celostný systém mechanický, fyzikálny, biologický a sociálny. Tu je nevyhnutné predovšetkým uvážiť miesto jazyka v tejto stupnici. Bežne sa prijíma názor, že jazyk je systém sociálny, ale nemožno v ňom nevidieť aj isté prvky biologickej, najmä ak sa myslí na systém verbálneho správania – človek využíva znaky na istý typ správania. V nijakom prípade však nie je účelné sociálne zložky zanedbávať. Zvýrazňujú sa najmä pri takom chápaní systému, kde sa rozlišuje systém usporiadany zo samého seba (v zmysle kosmos), alebo systém, do ktorého isté vzťahy vnáša človek zvonka (v zmysle taxis), okrem iného aj pri výskume zmien, vývinu jazyka a používania jazyka.

Ku klasickej Hjelmslevovej definícii (Hjelmslev, 1971), že jazyk je systém znakov, treba doplniť, že aj podľa samého autora jazyk sa nám len javí ako systém znakov, ale v skutočnosti to je systém prvkov, ktoré sú určené na to, aby zaujímali určité miesto v reťazci, aby vstupovali do istých spojení.

Ak nie sporu o tom, že takýchto prvkov je v jazyku značný, ba až nespočítateľný počet, ľažko si predstaviť ich vzájomné vzťahy.

Plodnejšie sa preto ukazuje chápať jazyk ako zložitý systém, v ktorom prvky sú reprezentované jednotlivými podsystémami – označujú sa ako jazykové roviny. Teda jazyk je sociálno-biologický celostný objekt, zložený z takých podsystémov, ako je fonologický, morfológický, onomaziologický (lexikálny) a výpovedný (elokučný) podsystém. Prirodzene, aj tieto podsystémy majú spravidla celostnú povahu, sú členené na objekty nižšieho stupňa, na čiastkové systémy. Napr. fonologický podsystém sa člení na čiastkový systém vokálov a konsonantov, gramatický podsystém sa člení na čiastkové systémy slovných druhov a gramatických kategórií. Ich celostnú povahu najlepšie dosvedčuje fakt, že prvky v nich sa dobре dajú definovať binárnymi vlastnosťami (napr. protikladom znelosť – neznelosť foném, zásahovosť – nezásahovosť pádov). V gramatickej stavbe sa dajú čiastkové systémy tiež dobre vymedziť binárnymi vlastnosťami. Napr. gramému dokonavosť pri slovese možno charakterizovať ako –trvanie dej, –rozčlenenie dej, duratívnosť ako +trvanie dej, –rozčlenenie dej a iteratívnosť ako +trvanie dej, +rozčlenenie dej (Horecký, 1983).

Podsystém slovnej zásoby, lepšie povedané, pomenovaní, onomaziologický podsystém je vybudovaný na vzťahu onomaziologická báza – onomaziologický príznak.

Základné dokulilovské zložky (bez onomaziologického spoja) tvoria spoľahlivý rámec. Tento rámec však treba zasadíť do všeobecnejšieho onomaziologického reťazca (Horecký, 1989, 1999).

Onomaziologický rámec je vlastne klasický sémantický trojuholník rozvinutý do línie. Kým v sémantickom trojuholníku sa vyjadrujú jednostranné vzťahy medzi pojmom, obsahom a menom vždy dvojstranne, v onomaziologickom rámcu sú tieto vzťahy rozšírené aj o vzťah k objektom v mimojazykovej skutočnosti, odrážajú vlastnosti týchto predmetov a referujú na ne. Onomaziologický rámec má potom podobu J – P – O – F – J, kde J je jednotlivý objekt, P pojmové zovšeobecnenie jedotlivých objektov, O obsah, F forma.

Každé pomenovanie objektu mimojazykovej skutočnosti, ak má úspešne fungovať v poznávacom a pomenovacom procese, musí mať primeranú gramatickú formu. Pretože pomenovanie objektu sa spravidla realizuje podstatným menom, musí mať kategóriu slovného druhu a naň viazanú kategóriu rodu, čísla a pádu. Je to vlastne paradigma neživotných substantív mužského rodu (napr. dom-

P). Pravda, môžu tu byť aj zväzky gramatických kategórií substantív ženského i stredného rodu. Uvedenú onomaziologickú bázu možno označiť ako gramatickú onomaziologickú bázu. Takáto gramatická onomaziologická báza môže byť rozšírená o nejaký suffix – potom ide o derivačnú onomaziologickú bázu. Ak za východisko pomenovania slúži celé slovo, ide o lexikálnu onomaziologickú bázu. Do skupiny pomenovaní s gramatickou onomaziologickou bázou patria aj prenesené, analogické pomenovania typu hruška – strom aj ovocie, resp. aj prevzaté cudzie substantíva typu leasing/lízing (tie v takomto prípade fungujú ako onomaziologický príznak).

Schematicky:

OB-P	dom-Ø, hruška, leasing
sufix	OB-P dom-ček
lexéma	OB-P kultúrny dom

Tento systém sa, prirodzene, uplatňuje aj pri adjektívach a slovesách. Vo vzťahu k slovesám však treba poznamenať, že tu ako onomaziologická báza funguje predpona, ba v niektorých prípadoch aj istý typ rozštiepenej onomaziologickej bázy. Napr. slovesá typu *zablatiť* nie sú odvodené od slovesa, ale od substantíva *blato*, ktoré sa využíva ako príznak k onomaziologickej báze za *-iť*. Takáto rozštiepená onomaziologická báza sa napokon uplatňuje aj pri substantívach (*náhrobok*), adjektívach (*náhrobný*).

V rámci takto vymedzeného onomaziologického podsystému sa uplatňujú rozličné malé systémy, mikrosystémy. Niekoľko príkladov:

Mikrosystém pomenovaní ženských osôb a mužských osôb je mikrosystém charakterizovaný paralelnými radmi:

Ján	Kamil	Július	Marián
Jana	Kamila	Júlia	Mariana.

V mikrosystéme slovies *zaplatiť* – *vyplatiť* sa dotvára sprostredkujúci člen *preplatíť*, charakterizovaný bezhotovostným prevodom hodnôt a vzniká mikrosystém *zaplatiť* (za opravu) – *preplatíť* (zmenku) – *vyplatiť* (mzdzu).

V mikrosystéme pomenovaní účastníkov rozličných procedúr, podstupujúcich istú procedúru typu *konfirmand*, *doktorand*, sa rozširuje sémantické spektrum o pomenovania charakterizované prí-

ponou *-ant*, ktorou sa na rozdiel od prípony *-and* neoznačujú pasívni účastníci, ale aktívni, ba aj takí, ktorí nepodstupujú procedúru, nie sú trpnými účastníkmi, ale jednoducho účastníkmi. Napr. *protožant*, *azylant*.

V pozoruhodných systémových vzťahoch sú zaradené napr. kognitívne slovesá *skúsiť/skúšať* a *skúmať*. V tomto mikrosystéme sú dva paralelné rady:

<i>skúsiť</i>	<i>skúšať</i>	<i>doskúšať</i>	<i>vyskúšať</i>	<i>preskúšať</i>
<i>skúmať</i>		<i>doskúmať</i>	<i>vyskúmať</i>	<i>preskúmať</i>

Pritom napr. význam slovesa *skúsiť* možno vymedziť ako získať informáciu z nejakého prostredia (*skúsiť klobúk*), v prostredí (*skúsiť hlad*) a do prostredia (*skúsiť prekladať*). Porov. Horecký, 2000.

Zaujímavé vzťahy sa objavujú pri analýze mikrosystému založeného na využívaní koreňa *riad-* (Horecký, 2001). Bežne sa tu rozlišujú homonymné slovesá *riadiť* – *upratovať* a *riadiť* – *viesť*, ale zreteľne majú spoločný koreň *riad-*. Predponami sa však v obmedzenej mieri odvodzujú slovesá od *riadiť* – *upratovať*, napr. *doriadiť*, *vyriadiť*, *obriadiť*, ale od slovesa *riadiť* – *viesť* sa vlastne predponové slovesá netvoria. Pri slovesách ako *zriadiť*, *zariadiť*, *nariadiť* totiž nejde o základové slovo *riadiť*, ale o koreň *riad-*. Onomaziologickou bázou tu nie je predpona, ale rozštiepená onomaziologická báza *z-iť*, *za-iť*, *na-iť*. K nej sa ako onomaziologický príznak pripája koreň *riad-*. A tak *zriadiť* znamená zaviesť istý riad-, usporiadanie, *nariadiť* znamená uložiť istý riad-, poriadok, a *zariadiť* má dokonca dve homonymá: *zariadiť* nejakú vec – zaviesť, aby sa niečo realizovalo a *zariadiť* izbu – postarať sa, aby sa naplnila istými vecami, „*riadmi*“.

Takýmto členením jazykového systému sa zreteľne znížuje jeho abstraktnosť. Abstraktnosť zdôrazňuje napr. L. Hjelmslev (1971), keď konštatuje, že prvky jazykovej stavby možno, resp. treba chápať ako algebraické veličiny typu a, b, x, za ktoré možno dosadiť rôzne číselné hodnoty. Úsilie o zníženie stupňa abstraktnosti sa u Hjelmsleva zreteľne prejavuje aj v klasickej triáde systém – norma – úzus. Príznačný tu je už aj fakt, že sám Hjelmslev nahradil systém schémou a E. Coseriu typom jazyka. Aj v Hjelmslevovom príklade francúzskej hláske R - /r/ vidieť, že predpokladá aj nižšiu, materiálnu úroveň, ktorú označuje ako norma. (Z toho však vidieť, že odvolávať sa na Hjelmsleva pri úvahách o kultivovaní jazyka a jeho norme či normovanosti nie je vôbec odôvodnené. Ved' tu ide

o materializáciu systému, nie je tu ani náznak záväznosti či akceptovanosti zo strany používateľa jazyka.)

Ak sa systém chápe ako celostný objekt pozostávajúci z elementov, zároveň sa predpokladá istá miera usporiadанosti týchto elementov, resp. existencia istých vzťahov (často hierarchických) medzi elementami. Táto sieť vzťahov sa tradične označuje ako štruktúra. V tomto zmysle štruktúra zložitého systému verbálneho správania je daná množinou podsystémov a ich podriadenosťou vedúcemu podsystému, ale aj ďalším (už naznačeným) členením podsystémov na čiastkové systémy a členením čiastkových podsystémov na mikrosystémy.

Pokusom o zníženie stupňa abstraktnosti je aj náš predpoklad členitosti, ktorý sme tu naznačili. Namiesto klasickej triády systém – norma – úzus možno teda predpokladať triádu systém – podsystém – čiastkový systém (s jeho ďalším členením na mikrosystémy). Ako vidieť, vypadáva tu člen označovaný ako úzus. Je to aj preto, že úzus nepatrí do pojmovej sústavy deskriptívnej, ale preskriptívnej lingvistiky.

Ani sám pojem systém však v prísnom zmysle nepatrí do inštrumentária preskriptívnej lingvistiky, hoci sa ním veľmi často argumentuje pri uvažovaní o prípustnosti či vhodnosti sporných prípadov. Tu sa však spravidla myslí nie na systém, ale na systémovosť čiže zhodu so systémovými vlastnosťami daného prvkua, s faktom, či sa dobre začleňuje alebo nezačleňuje do postulovaného systému daného národného spisovného jazyka. Toto hľadisko sa však zreteľnejšie vyjadruje v postulovaní systémového prístupu, t. j. v požiadavke uplatňovať taký spôsob myслenia, riešenia problému i argumentácie, pri ktorom sa jazyk chápe komplexne vo svojich vonkajších vnútorných súvislostiach (Horecký, 1995). Treba však dodať, že už sám fakt, resp. pomenovanie javu ako systémový prístup poukazuje na významnú účasť ľudského faktora, presnejšie bádateľa-jazykovedca, lebo len on môže v skutočnosti „pristupovať“. V našom prípade ide o kodifikátora, lebo bez bádateľského zázemia nemôže byť kodifikácia účinná. Každý systémový prístup je však popri poznatkoch o jazyku nevyhnutne ovplyvňovaný aj osobným jazykovým vedomím kodifikátora.

Norma a normovosť či normovanosť

Základným pojmom, ktorý spája oblasti deskriptívnej a preskriptívnej lingvistiky, je akýmsi mostom medzi požiadavkami je a má byť, je norma. Tradične sa norma chápe ako súhrn jazykových prostriedkov gramatických i lexikálnych (štrukturálnych i mimoštrukturálnych), pravidelne používaných (Havránek, 1932). Korene takého chápania jazykovej normy ako osobitného jazykového útvaru treba hľadať v štrukturalistickom chápánii jazyka ako systému znakov, ktoré sú protikladné, relatívne a negatívne (Horecký, 1955). Na druhej strane sa však norma chápe ako súhrn predpisov o tom, čo je správne alebo nesprávne v danom spisovnom jazyku (prípadne aj v nárečiach). Takéto chápanie zodpovedá všeobecnému pojmu normy ako všeobecne uznávaného pravidla, ktorým sa má určovať individuálne alebo sociálne správanie človeka. Teda tak, ako právne normy určujú, čo je v danej spoločnosti zákonné a čo protizákonné, ako estetické normy určujú, čo je v danej spoločnosti krásne a čo nie je krásne, aj jazykové normy určujú, čo sa v jazyku danej spoločnosti a daného útvaru pokladá za správne a čo za nesprávne.

Je prirodzené, že takto chápane jazykové normy (pokladáme za správnejšie hovoriť o normách, nie o norme, lebo v jednotlivých plánoch jazyka môžu platiť odlišné normy) nemajú povahu právnych noriem, daných, resp. vyhlásených nejakým zákonodarným zborom. Jazykové normy ďalej nie sú teleologické. Nemenia sa samy od seba, bez ohľadu na potrebu spoločnosti, len preto, aby smerovali k nejakému vzdialenému cieľu, napr. k dokonalosti a zdokonaleniu jazyka v abstraktnom zmysle. Jazykové normy majú historickú povahu, lebo sú dané spoločenskými podmienkami, menia sa podľa potrieb spoločnosti. Ďalšia typická vlastnosť jazykových noriem je to, že ich známost' je relatívna. Ani jazykové normy kodifikované napr. v Pravidlách nemusia byť všeobecne známe. Pôsobením mediálnych prostriedkov sa však ich známost' pomerne rýchlo rozširuje. Ale práve tým, že sa znalosť jazykových noriem, resp. znalosť a používanie spisovného jazyka rozširuje, zväčšuje sa aj vplyv príslušníkov rôznych nárečí a rôznych sociálnych vrstiev na jestvujúce jazykové normy.

Aj pri zdôrazňovaní normy ako materializácie systému alebo ako množiny prvkov (Kočiš, 1968) preniká u rozlične orientovaných bá-

dateľov aj záväznosť, predpísanosť istých prvkov a na druhej strane pri zdôrazňovaní predpisovaných potrieb sa nemožno obísť bez skúmania množiny prvkov.

Vidieť to aj v súhrnej definícii normy, ktorú podáva M. Považaj (1991). V logickom spektri (Horecký, 1997) tu vystupujú tieto predikaty:

1. poznaná a realizovaná časť jazykového systému,
2. súhrn zákonitostí a prostriedkov a) vlastných spisovnému jazyku, b) prijímaných danou spoločnosťou ako záväzných,
3. stav jazykovej štruktúry v živom spisovnom úze (v jazykovom vedomí vzdelaných nositeľov národného jazyka),
4. národný jazyk, spisovný jazyk a spisovný úzus.

Predovšetkým treba upozorniť, že ak sa norma chápe ako časť jazykového systému, je to ohlas spomínanej klasickej triády, v ktorej sa norma podraďuje systému, resp. schéme alebo typu. Objektom poznávania má byť celý jazyk, poznáva sa a realizuje sa celý jazyk (azda obmedzený na daný národný jazyk). Správne tu je obmedzenie na národný jazyk, ale chýba vymedzenie spisovného úzu. Obmedzením na vzdelaných nositeľov národného jazyka sa skresľuje živé fungovanie, samým autorom postulovaný živý úzus. Nie je dostatočne jasne vymedzené, čo je stav jazykovej štruktúry – ide skôr o vedomie, uvedomenie štruktúry či štruktúrovanosti/neštruktúrovanosti jazykových prostriedkov.

Vzťah systému a normy rieši Á. Kráľ (1999) na rozdiel od M. Považaja nie v tom zmysle, že norma je časť systému, ale naopak: systém je jadro normy, k jedinému systému možno priradiť niekoľko nariem. Tu sa zrejme nerozlišuje abstraktný systém a jeho materiálová realizácia, teda fakt, že nejde o pojmy na jednej úrovni. Norma nemôže stáť proti systému. Ak je systém jadrom normy, ako by mohla stáť norma proti svojmu jadru?

Proti naznačenému hypostazovaniu normy (hypostáza je zvennenie, prisudzovanie objektívnej existencie pojmu) stojí chápanie normy ako pravidla s regulatívnou silou (Dokulil, 1975), t. j. záväznou smernicou pre správanie a až z toho je odvodnené chápanie normy ako súhrnu pravidiel na používanie jazykových prostriedkov. Z tohto hľadiska sa tradične rozlišuje norma ortoepická, ortografická, morfologická, syntaktická, novšie aj štylistická či štýlová a komunikačná (situačná). Pritom sa, prirodzene, často hovorí nie o jednej

norme, ale o normách. Toto chápanie prehľadne predstavuje napr. I. Nebeská (Homoláč – Nebeská, 2000), ale náznaky sú už v referáte J. Horeckého (1955).

Úzus a uzuálnosť

Z rozdielnosti, ba až protikladnosti uvedených dvoch chápání normy vyplýva aj neistota vo vymedzovaní úzu, ktorý sa v klasických triádach kladie na najnižšiu úroveň. Často sa hodnotí ako prameň pre poznávanie normy, ale aj opačne, ako širšia aplikácia normy (Kráľ, 2000), ako niečo závislé od normy.

M. Dokulil vymedzuje úzus ako súhrn jazykových návykov, súhrn jazykových prostriedkov, ktoré členovia jazykového spoločenstva bežne používajú. Tieto prostriedky môžu (majú?) byť v súlade s jazykovou normou, ale niektoré nemusia byť realizáciou systémových prvkov.

Originálne riešenie naznačuje L. Novák (1979) v súvislosti s trojicou úzus – norma – kodifikácia, keď uvádzá tieto jeho podstatné znaky: úzus je najadekvátnejší celostný jazykový útvar, dynamicky sa formuje v každom jazykovom prostredí, neprijíma (azda prijíma) novoty, zovšeobecňuje ich a tak včleňuje do záväznej normy. Z toho vyplýva, ako L. Novák správne upozorňuje, že úzus majú všetky jazykové útvary.

III. Spisovnosť

Princípy a kritériá hodnotenia jazyka

Uvedené pojmy sú základom pre skúmanie stavby jazyka ako celku, ale aj pre hľadanie princípov jeho stavby. Paralelne s nimi sa však uplatňujú princípy fungovania jazyka a princípy, resp. kritériá (ako realizácia princípov) na hodnotenie jednotlivých jazykových prostriedkov. To treba znova veľmi zdôrazniť: kým deskriptívna lingvistika skúma a vysvetľuje celostné, ucelené útvary jazyka ako takého, preskriptívna lingvistika skúma a hodnotí jednotlivé jazykové prostriedky, prirodzene, z hľadiska ich vzťahu k svojim celostným útvarom, ale najmä z hľadiska ich fungovania. Z toho vyplýva aj záver, že namiesto o systéme je vhodnejšie hovoriť o systémovosti ako o vlastnosti vyplývajúcej z členstva v systéme či podsystéme alebo čiastkovom systéme, ďalej nie o štruktúre, ale o štruktúrovaneosti ako vlastnosti vyplývajúcej z faktu, že jednotlivé jazykové prostriedky sú charakterizované istou štruktúrou, a napokon aj o normovanosti, nie o norme, ako takej vlastnosti prvkov, že vyhovujú norme, resp. platnej kodifikácii.

Doterajšie pokusy o hodnotenie jednotlivých jazykov vyúsťovali často do chvály a obrany daného jazyka. Väčší zmysel má hodnotenie, lepšie povedané charakteristika daného jazyka ako celku, najznámejšie ako typologická charakteristika. L. Novák (Horecký, 1998) napr. hodnotí slovenčinu z troch hľadísk: geneticky ako indo-európsky západoslovanský jazyk, areálovo ako člen stredoeurópskeho jazykového zväzu spolu s češtinou a maďarčinou a napokon typologicky ako jazyk prevažne synteticko-flektívny, pomerne jednoduchý z hľadiska štruktúry a pomerne pravidelný z hľadiska výnimiek.

Hodnotenie sa týka prevažne jednotlivých jazykových prostriedkov a aktuálne nebýva pri rozhodovaní o tom, či daný prostriedok je správny alebo nesprávny z hľadiska daného spisovného jazyka, teda či patrí alebo nepatrí do spisovnej normy, resp. či vyhovuje pravidlám formulovaným v danej norme (resp. kodifikácii). Tu je, priro-

dzene, namieste uplatňovať ohľad na fungovanie daného prostriedku v jazykovej komunikácii i na jeho potrebu v tejto komunikácii. Z toho vyplýva, že namiesto hodnotenia na osi správny – nesprávny treba sa uchýliť k hodnoteniu z hľadiska primeranosti, adekvátnosti.

Kritériá na posudzovanie jazykových prostriedkov sa hľadajú predovšetkým v systéme a norme, teda v prvkoch výstavby jazyka. Z toho vyplýva, že hlavným kritériom je ich zhoda s normou a systémom, pričom sa často uspokojujeme so zhodou s platnou kodifikáciou. Prirodzene, priamočiara zhoda sa tu nedá dosiahnuť najmä preto, že jazyk je sociálno-biologický systém, ktorý sa vyvíja, adaptuje a akomoduje so zreteľom na potreby používateľov. Dlhú tradíciu má trojica kritérií ústrojnoscť, ustálenosť, funkčnosť. J. Ružička (1968) ich vymedzuje takto: ústrojnoscť zodpovedá systémovému charakteru stavby jazyka a jej zákonitostiam, ustálenosť vyplýva z kodifikovanosti, z dôraznej tendencie zostať svojím, funkčnosť zodpovedá úlohám jazykovej jednotky pri dorozumievaní. Dalo by sa povedať, že v tejto trojici a v takomto usporiadaní ide o vzťah ku klasickej triáde systém – norma – úzus.

J. Dolník (1999) navrhuje usporiadanie normovanosť, funkčná adekvánosť, systémovosť, Á. Kráľ navrhuje členenie na dva súbory, kladie systémovosť a normovanosť proti funkčnosti, lebo kým systémovosť a normovanosť sú vlastnosti jazykovej štruktúry, funkčnosť je kvalita vzťahu jazykového prostriedku k označovanej skutočnosti, resp. ku komunikačnému cieľu.

Zdá sa, že všetci bádatelia kladú na najvyššie miesto istú usporiadanosť. J. Ružička a Á. Kráľ kladie funkčnosť na posledné miesto, kým J. Dolník ju posúva na druhé miesto. Pozoruhodné je, že J. Dolník kladie systémovosť až na posledné miesto. Všetkým trom uvedeným hierarchizáciám však chýba zreteľné a jednotné teoretické východisko, najmä sa však prejavuje nejasnosť vo vzťahu systém – norma – úzus. Postulované kritériá by mali nadväzovať na istý princíp fungovania (nie v prvom rade výstavby) jazyka.

Ak sa princíp chápe ako explanačný základ, ako to, čo je v základe poznávaného, na čom je poznávaný výsek skutočnosti založený, čo určuje štruktúru tohto výseku a riadi jeho fungovanie a vývin, treba takýto princíp hľadať aj pre oblasť preskriptívnej lingvistiky, resp. pre jej explanačný aparát. Ale z uvedených opisných vymedzení vyplýva, že treba aj tu rozlišovať aspoň tri typy, princípy

stavby, fungovania a vývinu. Z toho pre úvahy o kritériach hodnotenia sa ukazuje ako platný predovšetkým princíp fungovania.

Za najväčšie obecnéjší princíp fungovania jazyka možno pokladať princíp diskurzívnosti, lebo diskurz je základom všetkých činností človeka definovaného ako homo loquens zoon dialogikon a tak najvýraznejšie odlišeného od iných živých bytostí (Horecký, 1998).

Diskurzívna činnosť človeka sa realizuje tak, že hovoriaci identifikuje a označuje pozorované, poznávané objekty, prisudzuje im isté vlastnosti a svoje úsudky formuluje do diskurzu, pričom si ich môže ponechať pre seba, uložiť do svojho jazykového vedomia, alebo oznámiť iným, poslať do jazykového vedomia inej osoby. Pritom svoje poznatky môže čerpať nielen priamym pozorovaním objektov, ale aj čerpaním z jestvujúcich databáz (pri kognitívnej komunikácii). Jazykové prostriedky pri tejto diskurzívnej činnosti vyberá zo svojho jazykového vedomia, ale už pri ich vyberaní zároveň hodnotí ich vhodnosť a pritom vyjadruje aj svoj postoj. Pri diskurzívnej činnosti ustavične buduje vlastnú databázu. A to nielen analogickým usuďovaním, ale aj konštruovaním onomaziologických prostriedkov na základe poznania ich štruktúrovanosti. Dosvedčuje to najmä jazyková tvorivosť detí. Pri tejto činnosti nevyužíva len svoj um (Verunfft), ale aj svoj rozum (Verstand) na poznávanie a hodnotenie (porov. Černík et al., 1998). Buduje si aj axiologickú zložku svojho vedomia a pretože spravidla žije a vedie diskurz v istom spoločenstve, svoje jazykové vedomie socializuje, uvádza do súladu s jazykovým vedomím spoluúčastníkov daného jazykového či komunikačného spoločenstva.

Základným kritériom pri posudzovaní – ako ukazujú výskumy osvojovania reči a komunikačného správania človeka – je primarnosť, vhodnosť používaných prostriedkov, miera, v akej umožňujú správne pochopenie diskurzu. Preto za najvyššie kritérium pri rozhodovaní o kvalite jazykových prostriedkov treba brať ich komunikačnú adekvátnosť.

Základnou úlohou komunikačnej adekvátnosti je prispievať k efektívnosti jazykovej komunikácie, najmä k jej správnej či autorom zamýšľanej interpretácii. Výrazný je aj jej negatívny rozmer, nespôsobovať zníženie efektívnosti. Túto úlohu môžu plniť aj také jazykové prostriedky, ktoré pôvodne nemali „domácu“ štruktúru, ústrojnlosť, ba boli preto aj odmietané. V prvých obdobiach Slovenskej

reči boli napr. živé diskusie o termíne *súrodenc*, ktoré sa pokladalo za bohemizmus (*sourozenec*), lebo v slovenčine boli bežné len spojenia *bratia a sestry* (porov. rómsky ekvivalent *phrales i phrala*). Pre zreteľnosť a teda aj efektívnosť právnického vyjadrovania je však slovo *súrodenc* veľmi vhodné, a tak sa úplne vžilo. Alebo iný príklad: Napriek tomu, že sloveso *jazdiť* nemá všetky vlastnosti, resp. kategórie slovenského slovesa, najmä protiklad nedokonavé – opakovacie (ako má čes. *jet – jezdit*, nejestvujú opakovacie tvary typu čes. *jezdívat, objíždět*), zaužívali sa v technickom vyjadrovaní také spojenia ako *jazdný pruh, jazdné vlastnosti auta, podjazd*. Na rozdiel od *riadit* – viesť organizáciu sa neprispôsťa *riadit orchestra, riadiť školu*, ale využíva sa spojenie *riadená strela, riaditeľná vzducholoď, organizácia riadenia mestskej dopravy, riadiaci prvok systému*. Je pozoruhodné, že to sú spravidla neurčité slovesné tvary. Bez uvedených tvarov by komunikácia často mohla byť neúspešná. V kritériu komunikačnej adekvátnosti zreteľne rezonuje staršie kritérium ustálenosti, len sa pritom neskúmajú príčiny, spôsoby a cesty ustaľovania takých jazykových prostriedkov, ktoré vlastne nie sú v súlade s kritériom „ústrojnosi“, resp. novšie systémovosti.

Ku kritériu komunikačnej adekvátnosti možno pripojiť tzv. pragmatické kritériá (Slančová, 1998), teda napr. hľadisko časovej platnosti (zastarané, archaické, historizmus), hľadisko pôvodu (domáce – cudzie), citové zafarbenie. Závažnejšie sú také kritériá ako príslušnosť k štýlu (registrová príslušnosť), resp. podjazyku, štýlistické fungovanie, ako aj príslušnosť k danej variete. D. Slančová tu rozlišuje spisovnú, bežnú štandardnú, subštandardnú a nárečovú varietu. Je to zrejme adaptácia pôvodného rozlišovania, stratifikácie J. Horeckého na spisovnú, štandardnú a subštandardnú úroveň.

S kritériom ustálenosti korešponduje aj kedysi často využívané kritérium „domácností“ formulované spravidla frázou „u nás je to tak“. Odráža sa v ňom skutočnosť, že niektoré výrazy nejestvujú v domácom úze, preberajú sa z iných jazykov, konkrétnie z češtiny, dávnejšie z nemčiny; nápadné a napádané je najmä preberanie z blízkych jazykov. Tieto prípady označuje J. Dolník ako etnosignifikatívna adekvátnosť. Neberie však do úvahy, že tu ide v skutočnosti o dve kritériá: o vlastnosť ustálenosti, domácnosti a vlastnosť preberanej ustálenosti.

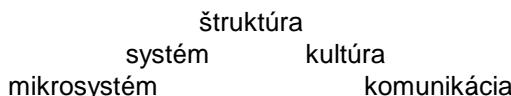
V prvom prípade ide v podstate o etnokultúrnu adekvátnosť. V jej mene sa napr. uplatňuje domáce, nášmu etniku vlastné pomenovanie *praženica* proti českému, z češtiny prenikajúcemu pomenovaniu *miešané vajcia* (*míchaná vejce*), ďalej napr. *vrchný veliteľ* proti *hlavný veliteľ*. Vlastnosť etnokultúrnosti sa opiera o kultúrne pozadie daného etnika, ktoré však môže mať niektoré prvky spoločné s etnikom susediacim v danom regióne. Spoločné kultúrne pozadie sa odráža napr. v slovenskom pomenovaní *praženica* a maďarskom *rántott tojás* (pražené vajcia), ale aj v názve *bielizeň*, maď. *fehér nemű* proti čes. *prádlo* a nemeckému *Wäsche* (založenom na technickom chápaní *waschen*, *Wäsche*). Ako vidieť z uvedených príkladov, etnický, etnokultúrne adekvátne jazykové prostriedky majú zároveň delimitačnú funkciu: vymedzujú, odhraničujú domáci národný jazyk od susedného národného jazyka. V druhom prípade etnosignifikatívnej adekvátnosti ide konkrétnejšie o vzťah k štruktúre, resp. štruktúrovanosti daných výrazov. V takom prípade ide o etnoštruktúrnu adekvátnosť. Istá štruktúrovanosť je príznačná pre odovzdávajúci jazyk, ale nie je bežná ani priupustná v preberajúcim jazyku. Je to výrazné najmä pri porovnávaní rovnako štruktúrovaných pomenovaní, ako je napr. *žiarovka* proti čes. *zářovka*, *žiarivka* proti čes. *zářivka*, *podjazd* proti čes. *podjezd*. Kritérium etnoštruktúrnej adekvátnosti výrazne vystupuje pri posudzovaní takých výrazov, ako boli svojho času čes. *nabídka* – slov. *ponuka*, *provoz* – *prevádzka* i *premávka*. Rovnako štruktúrované slová sa ľahšie ustaľujú.

Širší vzťah k domácomu systému, najmä vzťah k čiastkovým systémom, podsystémom alebo mikrosystémom sa berie do úvahy pri etnosystémovej adekvátnosti. Ide tu konkrétnie o dopĺňovanie jestvujúcich čiastkových systémov, resp. mikrosystémov, zriedkavejšie o konštruovanie nových systémov, lepšie vyhovujúcich požiadavkám komunikačnej efektívnosti. V zmysle tohto kritéria sa napr. dopĺňa mikrosystém pomenovaní osôb príponou *-ant*. Ku klasickým pomenovaniam typu *ministrant*, *kalkulant*, *habilitant* sa prípájajú novšie pomenovania, v ktorých nie je také zrejmé príčasťové pozadie, nie sú odvodené od činných príčastí vyjadrujúcich účasť na nejakom procese. V slove *protežant* je napr. zrejmý pasívny vzťah – kto podlieha protežovaniu, protekcii, v slove *azylant* ide o celkom neutrálny vzťah k činnosti, je to v skutočnosti osoba, ktorá

má charakter človeka žijúceho v azyle, ktorému niekto poskytol azyl. Do mikrosystému sa zaraďuje aj podoba *hranolky* podľa *rožky*, *pirôžky*, do mikrosystému slovesa *platíť* – totiž zaplatiť a vyplatiť – sa zaraďuje ako sprostredkujúci člen, neutralizujúci činnosť zaplatenia a vyplatenia, sloveso *preplatíť* v zmysle previesť nejakú sumu.

Ako vidieť, na rozdiel od tradičných trojčlenných systémov typu systém – norma – úzus sa tu uplatňuje päťčlenný systém, ktorého jadro tvoria kritériá vzťahujúce sa štruktúrnosť, systémovosť a kultúrnosť, teda kritériá týkajúce sa tzv. národnoreprezentatívnej funkcie, kým okrajové kritériá sa vzťahujú na všeobecnejšie, nie prísne etnicky vymedzené útvary.

Možno teda predpokladať takýto systém adekvátností

Týmto usporiadáním sa výraznejšie vyjadruje jednotný princíp adekvátnosti, ale zároveň aj vzájomný vzťah medzi kritériami. Treba dodať, že sa tu zreteľne uplatňuje princíp kooperatívnosti a v jadre systémovej adekvátnosti aj princíp vývinu, lebo v mnohých jazykových prostriedkoch sa postupne stiera štruktúrovanosť, a tým sa uvoľňuje priestor iným kritériám, než je štruktúrna adekvátnosť. Názorným príkladom je hodnotenie slova *pravítka*, v ktorom je vzťah odvodenosti úplne zastrety, lebo nejestvuje k nemu bežné základové slovo. Podobný osud pravdepodobne stihne aj slovo *prádlo*, v ktorom už ani v češtine, tým menej v slovenčine nie je zreteľný vzťah k základovému slovesu *prat* v tom zmysle, že by šlo o nástroj, prostriedok na pranie. Tým sa umožňuje aplikovať pri jeho hodnotení kritérium etnokultúrnosti v zápornom zmysle.

Spisovný jazyk

Systémom týchto piatich adekvátností sa jednoznačne a presne vymedzuje spisovný jazyk. Vidieť, že základným vnútorným prvkom je štruktúrovanosť, t.j. tie vlastnosti jazykových prostriedkov, ktoré sú typické pre dané jazykové spoločenstvo v danom čase. Vyjad-

ruje sa to aj morfémou *etno-*. Treba povedať, že touto morfémou sa nepopiera národný, resp. národnoreprezentatívny charakter jazyka, resp. jeho jednotlivých prostriedkov, len sa vyjadruje všeobecná platnosť tohto kritériá aj pre iný jazyk či iné jazyky. Základom štruktúrnosti, presnejšie štruktúry je členiteľnosť jazykového útvaru aspoň na dve zložky, z ktorých jedna je riadiaca, nadradená. Veľmi zreteľný je tento vzťah v oblasti tvorenia slov, resp. rozvitych pomenovaní, predovšetkým ako charakteristický znak onomaziologickej štruktúry.

Krajnými členmi tohto systému adekvátností sa daný jazyk zapája do štruktúry jazykového spoločenstva. Systémová adekvátnosť „obsluhuje“ aktuálne potreby vyjadrovania (diskurzívnu zložku), a to najmä v mikrosystémoch. V čiastkových podsystémoch sa vypĺňajú pomenovacie medzery. Komunikačná adekvátnosť sa využíva v dvoch smeroch: jednak ako kritérium efektívnosti komunikácie, jednak ako kritérium primeranosti, vhodnosti jazykových prostriedkov pre danú komunikačnú sféru.

Systém adekvátností možno chápať aj ako filter, cez ktorý prechádzajú všetky prvky vznikajúce v danom jazyku, resp. prichádzajú doň z prostredia. Nie je teda len nástrojom na posudzovanie a rozhodovanie, ale aj základným stavebným prvkom daného jazyka, nevyhnutným najmä pre spisovný jazyk. Zároveň však je nevyhnutou zložkou činnosti ľudí, ktorí podľa E. Paulinyho (1978) vlastne určujú sami svoj spisovný jazyk.

Ako vidieť, v našich úvahách sa nikde neobjavuje pojem normy ako súboru prvkov. Tento stav je však zachytený už v Tézach o slovenčine a je to zrejmý dôsledok sociologického chápania noriem. Tento stav by sa mal uplatňovať aj pri úvahách o spisovnom jazyku a jeho vlastnostiach. Preto charakteristiky normy u E. Paulinyho, že dobrá spisovná norma má byť ustálená, pružná, úplná, systémová a všeobecne známa (2000) treba vlastne pripisovať spisovnému jazyku. Ten má byť ustálený, pružný, systémový a všeobecne známy. Aj také bežné vlastnosti ako pružná stabilita, variantnosť, dynamika, záväznosť sa týkajú vlastne nie normy, ale hypostazovanej normy čiže spisovného jazyka.

Spisovný jazyk je celostný útvar v systéme verbálneho správania, fungujúci na princípe diskurzívnosti a charakterizovaný systémom adekvátností.

Spisovný jazyk a spisovný úzus

V klasickej Hjelmslevovej triáde sa úzus kladie ako najnižší člen a vysvetluje sa ako používanie: proti abstraknej schéme je norma ako materializácia schémy, úzus je realizácia normy. V tomto zmysle majú dva nižšie články – proti schéme – mnohé črty spoľočné so Saussurovým protikladom langue – parole.

V skutočnosti však úzus má viacero interpretácií a potom aj využití v teórii. Ak sa úzus často hodnotí ako prameň poznávania normy, resp. z hľadiska poznávania ako bezprostredná empirická danosť, možno ju odôvodnenie pokladať za istý systém v zmysle súboru prvkov, medzi ktorými jestvujú isté vzťahy a preto aj istá usporiadanosť. Keby to tak nebolo, nemohli by sa prvky úzu využívať na jazykovú komunikáciu. Miera usporiadanosť úzu je však daná samými vzťahmi v systéme označovanom ako úzus a tým je úzus veľmi blízky s „kozmetickým“ chápaním usporiadania (v zmysle Hayekovho rozlišovania kosmos - taxis). Na rozdiel od kozmu norma (ako súbor prvkov a pravidiel) vzniká aj zámerným usporiadaním prvkov a ich hodnotením, teda predstavuje taxis.

Ako úzus sa však označuje nielen súbor prvkov ako prameň poznávania, ale aj ako súbor jazykových prostriedkov obyčajne, uzuálne používaných (a do veľkej miery ustálených), ktoré sa používajú na vyššiu komunikáciu ešte pred ustálením, kodifikovaním národného jazyka. Tak sa hovorí o matičnom a martinskom úze pri štúdiu nových dejín slovenčiny (porov. Blanár, 2000). V tomto zmysle by sme aj také útvary, ktoré sa označujú ako kultúrna slovenčina v predspisovnom období mohli pokladať za kultúrny, resp. literárny úzus (Žigo, 2000). Patrí sem napr. aj bratislavský úzus proti martinškému úzu z obdobia bojov o nové Pravidlá.

Na druhej strane sa aj zo spisovného, kodifikovaného jazyka zámerne vyberajú isté prostriedky, bežné, uzuálne napr. v istej inštitúcii. Známe sú najmä niektoré vydavateľské úzy. Napr. vo vydavateľstve Tatran sa podľa svedectva J. Ferenčíka (1986) formoval na spoločných poradách redakčného kolektívu. Podobný vlastný úzus mali aj Mladé letá a Slovenský spisovateľ.

Povahu spisovného úzu majú aj štandardizované terminológie a nomenklatúry. Napr. z radu pomenovaní rastlín, ktoré všetky majú spisovný charakter, sa vyberajú a štandardizujú také podoby, ktoré

okrem kritérií spisovnosti vyhovujú špecifickým kritériám terminologickej adekvátnosti. Napr. *pšenica* i *žito* majú rovnaký spisovný charakter, ale v sústave druhov obilia sa ustálila podoba *pšenica*.

Ustálenosť sa prejavuje aj ako charakteristická črta jednotlivých komunikačných sfér. Treba tu však hovoriť skôr o podjazykoch ako výbere spisovných výrazov adekvátnie používaných v danom vedomnom odbore.

Napokon treba konštatovať, že pre svoj rigídný charakter spisovný jazyk, resp. jeho kodifikovaná podoba zachytená v príručkách, nemôže zahrnovať všetky výrazové prostriedky, ktoré ustanovenie vznikajú už v priebehu technického spracovania kodifikačných príručiek, ale najmä ustavične aj po ich vydaní. Preto sa v istých inštitúciách, napr. v rozhlase, televízii, ale aj v tlačených médiach, môže postupne formovať vybraný, explicitný, prestížny úzus ako súhrn jazykových prostriedkov, ktoré súce nie sú kodifikované (zaregistrované), ale sú v zhode so znakmi normovanosti či spisovnosti alebo ich ďalej v daných tendenciách rozširujú, rozvíjajú.

Vlastnosť toho, že niečo má charakteristické črty úzu, možno označiť ako uzuálnosť. Pretože však adjektívum uzuálny má aj či predovšetkým aj význam „bežný, bežne používaný“, treba vo vzťahu k úzu založenému na spomenutom výbere obmedziť jeho význam a označovať ho ako selektívna uzuálnosť.

Kodifikácia a kodifikovanosť

Kodifikovať má prvotný význam „uzákoníť, uzákoňovať (zapísat do kódexu), pripisať niečomu vlastné zákony, zákonitosť“. Kodifikácia však má dva významy: jednak činnosť kodifikovania, uzákoňovania, jednak výsledok tejto činnosti. Vo vzťahu k jazyku, resp. k používaniu jazyka kodifikácia znamená predovšetkým vyhlásenie istej formy jazyka, istého súboru jeho prostriedkov za záväznú pre isté jazykové spoločenstvo v danom časovom období. V tomto zmysle hovoríme o Bernolákovej, Štúrovej či bernolákovskej, štúrovskej kodifikácii, ale aj o ustálení istých noriem, teda napr. o kodifikácii z r. 1953, resp. 1991.

Ak kodifikácia znamená činnosť, treba hľadať isté pravidlá, ktorými sa má táto činnosť riadiť, resp. isté charakteristické črty, ktoré

má zavádzať pri hodnotení. Je to teda postup v rámci systému chápaného v zmysle taxis – zámerné usporiadanie.

Z našich doterajších výkladov vyplýva, že vedúcou zásadou pri kodifikovaní má byť princíp diskurzívnosti a sústava jeho realizačných vlastností, systém adekvátností. Tento systém má byť filtrom, cez ktorý treba preháňať každé hodnotenie, každý prvok pred jeho kodifikáciou.

Na rozdiel od spisovného jazyka, ktorý je v podstate dynamický, kodifikácia môže byť pre svoju vlastnosť zapísanosti, fixovanosti len statická. Inými slovami daná kodifikácia sa nevyvíja, ale vzdialuje sa od potrieb jazykového spoločenstva (vlastne potreby sa vzdalaľujú od nej). Ak sa takýchto vzdialených prvkov nahromadí väčší počet, vzniká isté napätie, treba kodifikáciu prehodnotiť, jej prvky prehnáť cez filter adekvátností a pripraviť novú kodifikáciu.

IV. Kultivovanie jazykového prejavu

Architektonika jazykového prejavu

Diskurzívna činnosť človeka – ako sme už naznačili v úvode – prebieha v dvoch etapách. V prvej etape ide o poznávanie objektov a tvorenie výpovedných aktov o týchto objektoch, v druhej etape sa využívajú na prenášanie informácie do jazykového vedomia komunikantov, recipientov informácie. Tu sa nimi pôsobí na zmenu stavu jazykového vedomia – vnášanie poznatkov alebo rozširovanie už prijatých poznatkov – alebo na zaujatie či zmenu už zaujatého postoja.

V etape poznávania a tvorenia sa hodnotenie používaných jazykových prostriedkov opiera o isté kritériá adekvátnosti (porov. s. 31), v etape využívania treba predpokladať podobné princípy adekvátnosti. Tie budú mať zrejme menej záväznú povahu než adekvátnosti jazykových prostriedkov, budú mať skôr charakter odporúčaní a poučení. Je však prirodzené, že aj tieto komunikačné adekvátnosti treba vyvodzovať z princípu diskurzívnosti, založeného predovšetkým na dvoch základných aktivitách človeka.

Pri radení výpovedných aktov do jazykových komunikátov si hovoriaci musí predovšetkým vytýčiť a ujasniť cieľ, intenciu svojho budúceho komunikátu a primerane tomuto cieľu formovať jeho celkovú budúcu podobu. Hovoriaci tu funguje približne ako architekt, projektant i staviteľ súčasne. Výsledkom jeho úsilia má byť útvar, ktorý označujeme ako jazykový komunikát a ktorý vo svojom výsledku dostáva isté usporiadanie, istú architektoniku.

Pod architektonikou jazykového komunikátu rozumieme usporiadanie prvkov podľa zámeru, schopností i záľub hovoriaceho, architekta tohto komunikátu, resp. ucelený výsledok pôsobenia uvedených troch činiteľov, architekta, projektanta i staviteľa. Ako architekt si hovoriaci vytvára istú ideu, myšlienkový objekt, predstavu, akoby umelecký obraz. Ako projektant potom zhromaždené prvky – výpovedné akty usporiada v duchu navrhnutej architektoniky a napokon ako staviteľ dáva konečnú podobu, plne sa opierajúc o predstavu architekta i návrhy projektanta.

Projektant i staviteľ pritom využívajú postupy osvedčené v jazykovej komunikácii daného jazykového spoločenstva i pri klasifikácii výpovedných aktov (porov. Horecký, 1987). V teórii štylistiky sa v týchto súvislostiach uvádzajú tzv. slohové postupy (opis, rozprávanie, výklad, oznámenie).

Prirodzene, architektonika prítomná v kažom jazykovom komunikáte bude mať rozličnú podobu podľa cieľa, ale aj podľa žánru i podľa záľub a schopností komunikanta. Veľmi výrazne môže byť architektonika ovplyvnená aj rozsahom komunikátu.

Ak je obsahom jazykového komunikátu bežné oznámenie, bude jeho architektonika jednoduchá: v nadväznosti na situáciu bude obsahovať pomenovanie nejakého faktu, udalosti a základnú informáciu o nej. V rozšírenej správe už treba projektovať presnejšie rozdelenie informácie na jednotlivé fakty.

Napr. správa o rýchlejších mikroprocesoroch je konštruovaná ako súbor troch obsahov: možno očakávať až desaťnásobné zrýchlenie, uplatní sa tu Moorov zákon, informácia o G. Moorovi. Príamočiara lineárnosť sa pritom zmierňuje vložením výkladu do vedľajších viet a doplnením informácie o osobe G. Moora. Tieto poznatky možno ilustrovať textom tejto správy:

Na konci tohto desaťročia môžu používateľia počítačov očakávať až desaťnásobne rýchlejšie počítačové mikroprocesory, než aké poznajú dnes. Znamená to, že zatiaľ neprestáva platiť Moorov zákon, ktorý hovorí o tom, že počet tranzistorov v mikroprocesore sa za 18 až 24 mesiacov zdvojnásobuje, a tým aj patrične vzrástá výkonnosť čipov. Gordon Moore, ktorý túto tézu sformuloval, je spolu zakladateľom najväčšieho výrobcu čipov pre osobného počítače, spoločnosti Intel.

Oveľa výraznejšie vystúpia základné prvky a vlastnosti pri skúmaní architektoniky rozsiahlejšieho konštruktu, väčšej štúdie, prípadne celej knihy. V knihe – odbornej eseji o myslení a počítačoch (J. Kelemen, Myslenie, počítač..., porov. Horecký, 1990) je napr. základný architektonický pôdorys daný rozčlenením na prolog a epilog, medzi ktorými sú jednotlivé očíslované kapitoly: *Matematika, Psychológia, Kybernetika, Generatívna paradigma, Mechanika, Elektrotechnika, Intelektika a Zložitosť*. Pri radení kapitol sa postupuje od všeobecnejších vied k špeciálnejším. Pritom jazykoveda, ukrytá pod názvom Generatívna paradigma (poukaz na generatívnu jazykovedu N. Chomského) tvorí akýsi spájacie mostík.

Vzájomná späťosť uvedených kapitol sa nevyjadruje vždy explícitne, vyplýva skôr z naznačeného postupného zužovania predmetu jednotlivých vied. Preto aj odkazy na predchádzajúce kapitoly sú pomerne zriedkavé. Explicitne sa však vyjadruje späťosť s nasledujúcimi kapitolami. Oveľa výraznejšie sa poukazuje na späťosť s vonkajšími myšlienkovými oblastami, s kultúrnou situáciou. Táto späťosť sa vyjadruje v mottách k jednotlivým kapitolám.

Na rozdiel od stavebného (materiálneho) diela autor knihy výraznejšie vystupuje aj ako architekt. Preto možno názorne poukázať na rozličné funkcie autora. Ten tu vystupuje vo viacerých funkciách: ako moderátor, narátor v prvej osobe, narátor v tretej osobe, explanátor a estimátor. Jeho prejavy sú vždy výraznými architektonickými prvkami v celkovej výstavbe diela. Ako moderátor, usmerňovateľ vyslovuje autor predovšetkým svoje osobné skúsenosti a postoje, a tým orientuje recipienta želaným, projektovaným smerom. Napr. *Ked' som premýšľal o obsahu nasledujúcich kapitol, ocitali sa témy, o ktorých som si zaumienil písat', postupne v novom svetle*. Moderátor však zaplieta do svojho textu aj predpokladaného čitateľa, recipienta, a to vyjadrovaním v prvej osobe množného čísla: *Ked' si spomenieme na to, čo sme už o modernizme povedali, viďime, že predstavy, ku ktorým sa ľudia kedyž dopracovali pri pozorovaní hviezdnnej oblohy, nachádzajú začiatkom nášho storočia veľmi netriviálne ozveny v predstavách o našej psychike*. Podobnú funkciu majú aj priame výzvy čitateľovi. Napr. *Vráťme sa však k úvahám o vzťahoch kybernetiky a psychológie*.

Ako rozprávač v prvej osobe uvádza autor vlastný príbeh zo svojho života. Napr. o tom, ako hľadal dom bratov Čapkovicov. Niekedy to však môže byť príbeh prevzatý od iného autora. Ako rozprávač v tretej osobe uvádza udalosti, ktoré prežívali a opísali iní autori. Napr. *Bolo leto roku 1935. V Ranchestri mohol mladý Turing snívať svoj sen o strojoch*.

Ako explanátor, vykľadač vysvetľuje svoje predstavy a používané odborné výrazy prístupným spôsobom. Napr. *grupa je taká množina (označujeme ju G) objektov spolu s operáciou (ktorú označíme +) dvojicami týchto objektov, že ak aplikujeme operáciu na ľubovoľnú dvojicu objektov, dostaneme opäť objekt z množiny G*.

Ako estimátor, hodnotiteľ predkladá autor svoje reflexie, úvahy o filozofickom dosahu uvádzaných príbehov, udalostí a výkladov.

Obsah forma a funkcia komunikátu

Každý komunikát, vymedzený svojou architektonikou, je ďalej charakterizovaný troma základnými vlastnosťami (podobne ako každý ideálny či reálny objekt): funkciou, obsahom a formou, pričom spojenie obsahu a formy možno označiť ako štruktúru, resp. ako objekt znakovnej povahy.

Funkcia sa vyjadruje využitím vhodného výpovedného aktu zo súboru hierarchicky usporiadaných výpovedných aktov (porov. s. 18). Ako názorný príklad možno uviesť charakteristiku argumentačného komunikátu. Jeho funkciou je pôsobiť na vedomie recipienta tak, aby sa vyzvala istá zmena stavu alebo upevnil či rozvrátil jestvujúci stav. To znamená, že do vedomia recipienta treba dostať isté myšlienky, tvrdenia, tézy a tieto tvrdenia objasňovať, posilňovať výkladom alebo príkladom a odôvodňovať vhodnými argumentmi. Základnými zložkami argumentačného komunikátu sú teda tvrdenie, objasňovanie a odôvodňovanie. Tieto zložky sa podľa potreby opakujú, a tak vytvárajú architektoniku komunikátu. Základnou zložkou je tvrdenie, téza (to, čo sa kladie). Jeho obsah tvoria fakty, o ktorých chceme presvedčiť recipienta, môžu mať formu jednoduchej oznamovacej vety, ale aj zložitejšieho súvetia. Jednoduché tvrdenie je napr. téza, že *Právo na prácu a povinnosť každého prispievať zo všetkých síl k rozvoju spoločnosti nie sú samoučelné*. Toto tvrdenie môžno posilniť opakovaním inými slovami: *Je nevyhnutné na všetkých úsekokoch pracovať lepšie, cieľa-vedomejšie, premyslenejšie*.

Tvrdenie však obyčajne nejestvuje izolované, opiera sa o istú situáciu a dopĺňa sa objasňovaním a odôvodňovaním. Prvé, úvodné tvrdenie sa musí opierať o istú situáciu. Napr. *Kto sa podrobnejšie oboznámil s priebehom zasadnutia, naisto si uvedomil základné požiadavky vyjadrené v takej či onakej podobe*. Prirodzene, úvod k základnému tvrdeniu môže byť aj rozsiahlejší.

Za tvrdením spravidla nasleduje jeho objasňovanie vymedzením (definíciou) alebo príkladmi.

Napr. *požadovaná nová kvalita v presadzovaní našej ekonomiky sa nepresadzuje v potrebnej miere. Napríklad máme relatívne veryšokú mieru investícii, lenže nedostatok moderných progresívnych modernizačných investícii. Rozširujeme výrobné kapacity, no účin-*

nosť základných prostriedkov sa zhoršuje. Trpíme nadmerným stavom zásob, ale problémy v dodávateľsko-odberateľských vzťahoch sa prehľbujú. Rad tvrdení sa často zovšeobecňuje v zhrnujúcim tvrdení. Napr. v našom citáte: *Pracovať na úrovni požiadaviek doby teda platí nielen pre výrobné podniky, ale pre všetky sféry hospodárstva.* Niekedy sa k takému zhrnutiu ešte pridáva návod na riešenie, výzva na konanie alebo sa aspoň naznačujú perspektívy.

Z uvedených príkladov vyplývajú dve základné skutočnosti: tvrdenie nefunguje v komunikáte izolované, ale býva uvedené situačným vstupom, resp. celé zaobalené do osvetlenia situácie, a ďalej sprevádzané objasňovaním a odôvodňovaním.

Vo formovej zložke argumentačného komunikátu (ktorý tu analyzujeme ako príklad) sa nachádzajú dva prejavy formy. Na jednej strane to sú dlhou tradíciou vypracované spôsoby, metódy argumentovania, na druhej strane jazykové prostriedky na vyjadrovanie obsahov a týchto foriem.

Pri riešení nastoleného problému sa napr. postupuje tak, že sa uvádzajú kladné i záporné hľadiská, potom sa navrhne riešenie a napokon sa uvádzajú pripravené námietky proti navrhnutému riešeniu.

Nastolí sa napr. problém vrcholového športu a potom sa uvádzajú tieto hľadiská:

1a vrcholový šport ukazuje vzor	1b tento vzor je často zvrátený
2a posilňuje telo	2b je len pre vyvolených
3a umožňuje vysoké výkony	3b ale často na úkor zdravia
4a umožňuje hraničné výkony	4b ale za vysokú cenu
5a pestuje zmysel pre fair play	5b ale niekedy sa zvrháva na obchod
6a dáva podmienky na riadené vybúrenie	6b vyúsťuje do profesionalizmu
bez vrcholového športu nemožno obstáť v medzinárodnej konkurenции	

Podľa starej latinskej formulky:

videtur quod utrum sed contra

respondeo
sed contra

Od takéhoto normálneho postupu sa niektoré typy argumentácie odchylujú. Najznámejší z takýchto postupov je argumentácia na telo (argumentatio ad hominem). Namiesto hľadania podstaty problému a jeho riešenia autor ide, resp. útočí na osobné vlastnosti protivníka, zdôrazňuje napr. jeho morálne poklesky, protispoločenské správanie.

Ak sa pri argumentácii vychádza z nesprávneho alebo prekrúteného tvrdenia, ide o chybu v základe (error fundamenti), ak sa dochádza k nesprávnemu, nedostatočne podloženému záveru, ide o chybu v dôsledku (error consequentis). Účinný je poukaz na absurdné dôsledky nejakého tvrdenia (deductio ad absurdum).

V starovekej rétorike bola oblúbená tzv. sofistická argumentácia, ktorej cieľom bolo sústredit' paľbu na protivníka, nie hľadanie vysvetlenia a uvádzanie argumentov. Cicero napr. hovorí: *Chytím sa pozitívneho, to skrášľujem, to zveličujem, pri tom sa zdržiavam, tam sa usadím, odtiaľ sa nepohnem. Pokiaľ ide o zraniteľné miesto, od toho sa držím čo najďalej.*

Prirodzenou výslovne jazykovou formou na vyjadrenie tvrdenia je oznamovacia veta alebo súvetie. Často sa tvrdenie vyjadruje vo vedľajšej vete uvedenej spojkou že. Sú to tzv. obsahové vety, v ktorých sa hlavnou vetou vyjadrujú rozličné okolnosti, kým vlastná myšlienka je vyjadrená vo vedľajšej vete. Napr. *V tejto súvislosti treba otvorené povedať*, že zvýšené nároky nemožno prezentovať predovšetkým požiadavkami na znásobenie vstupov. Tvrdenie možno prevziať od iného autora a vo vlastnom teste ho uviesť ako citát: *Heynesovská ekonomika, citujeme predsedu vlády Klausa, priniesla nové hľadiská na podstatu kapitalistickej ekonomiky.* Tvrdenie možno formulovať aj ako otázku doplnenú odpoveďou: *V súvislosti s uvedeným faktom sa oprávnene natíska otázka: ak sme nedostatočne rýchlo intenzifikovali hospodárstvo, zrejme sme sa nedokázali vyrovnať v praxi s faktom, že hlavným intenzifikačným činiteľom je vedecko-technický rozvoj.*

Inokedy môže mať objasnenie podobu dvoch-troch viet priradených jednoducho za sebou. *Presnejšie si môžeme zdôvodniť, prečo sa nám nepodarilo masovo rozvinúť ústredové plánovanie, donútiť riadiacich pracovníkov, aby odhalovali rezervy, kde vznikali bariéry obmedzujúce podnikavosť, kam až siahajú korene formalizmu.*

Pre odôvodnenie je typické používanie príčinných spojok a výrazov typu *kedže, pretože, lebo, totiž, hoci, aj keď*. Dôležité sú však aj rozvinutejšie nadväzovacie prostriedky, ktorými sa tvrdenie či odôvodnenie uvádzajú do širších súvislostí a ktoré pritom zdôrazňujú obsahové vzťahy medzi vetami. Napr. v *tejto súvislosti treba ukázať, nemožno poprieť závažnosť týchto okolností, v záujme objektivity treba dať za pravdu*. Na zvýšenie prehľadnosti a nadväznosti slúžia výrazy typu *na jednej strane – na druhej strane, na tomto mieste, v prvom rade, v neposlednom rade, ale aj také výrazy ako je pochopiteľné, je prirodzené, pravda, prirodzene, pochopiteľne*.

Systém adekvátností komunikátu

V jazykovom komunikáte sa vždy niečo oznamuje, vysvetľuje, odôvodňuje, prikazuje, naznačuje. Z nahromadenia výpovedných aktov vyplýva, že pri úvahách o kritériach pre stavbu komunikátu je ústredným činiteľom človek. Vo svojej diskurzívnej činnosti – pretože vždy tu ide o sociálnu či socializovanú činnosť – musí sa riadiť istými princípmi, zásadami a využívať také kritériá, ktoré sú platné pre všetkých komunikantov v rámci daného jazykového spoločenstva. Možno teda predpokladat, že podobne ako pri kritériach pre vhodnosť jednotlivých jazykových prostriedkov aj pre systém adekvátností pre komunikát možno konštruovať nejaký systém adekvátností. Adekvátnosť jazykových prostriedkov sa predpokladá ako prirodzený jav u všetkých komunikantov, ale pridáva sa k nim ešte systém komunikačných adekvátností.

Prvým krokom pri stavbe jazykového komunikátu je vytýčenie cieľa a očakávanie istej úspešnosti. Na splnenie tohto projektu treba na prvom mieste vybrať vhodný výpovedný akt, resp. aj súhrn výpovedných aktov. Pri tomto výbere sa uplatňuje predovšetkým kritérium vhodnosti, adekvátnosti vybranému žánru (napr. úvahy, rozprávaniu). Takúto adekvátnosť možno označiť ako lokučnú, resp. výpovednú, príp. ešte všeobecnejšie ako žánrovú.

Pri radení, ako už samo slovo naznačuje, ide o princíp lineárnosti. Architektónika sice pôsobí globálne, ako ucelený jav, ale nevyhnutne sa realizuje postupným pripájaním jednotlivých výpovedných aktov. Na zmiernenie monotónnosti, ktorá vyplýva z takéhoto

radenia, možno naznačiť istú hierarchizáciu: K novým výpovedným aktom možno akoby mimochodom priradiť menej dôležité vysvetlenia, aké si dopĺňajúce výpovedné akty. Táto mimochodnosť, menšia závažnosť sa vhodne naznačuje uvedením výrazu v zátvorkách alebo vydelením pomlčkami.

V zátvorkách sa napr. uvádzajú odkazy na literatúru. Napr. (Martincová, 1993, Horecký et al., 1989). O dopĺňajúce vsuvky ide napr. v takýchto prípadoch: *vystupujú ako informačné (a často konkurenčné) prostriedky; špecializácia (potenciálne) viazaných podôb*. Niekoľko sa takáto poznámka rozvíja do širšieho komentára: *Zachytenie paradigmaticky predpokladá spoločnosť (v minulosti, ale stále ešte aj teraz neľahko dosiahnutelnú) oporu o rozsiahly jazykový materiál*.

Hlavným prostriedkom sú však zátvorky nie pri identifikácii a predikácii, pri tvorbe výpovedných aktov, ale pri ich radení do komunikátov. Do zátvorky sa pritom kladú konštatovania súvisiace s identifikovaným objektom len v druhom rade, a tak sa vlastne vytvárajú dve výkladové pásma, linearizácia sa zdvojuje. Takáto dvojpásmovosť, ba niekedy až trojpásmovosť vynikne pri grafickom znázornení, kde prvé a druhé pásmo je oddelené plnou čiarou, druhé a tretie pásmo prerušovanou čiarou (Horecký, 1998, s. 331).

Lexikograf, „evidovač“, kodifikátor sa pri svojej práci
opiera o pripravenú materiálovú bázu istého typu
od minulostných lístkových kartoték po
u nás ešte zatiaľ stále skôr „budúcnostné“ elektronické korpusy
kde sa viacmenej objektívne
predstavuje život konkrétneho slova.

V zátvorke (teda vlastne v komentujúcom pásme) sa často uvádzajú ilustračné príklady:

V treťom vydanií KSSJ sú doplnené viaceré adjektívne deriváty, ktoré prvé dve vydania ešte nezachytávali, pričom v niektorých prípadoch (výbehový, údajový, nálezcovský, znalostný, portfóliový) sa vo výkladovom slovníku zachytáva nielen adjektívum, ale aj základové substantívum.

Je zrejmé, že prvky uvedené v zátvorke, resp. v paralelnej línií musia vyhovovať kritériám kohéznosti, nemajú narušovať obsahovú súvislosť a nadväznosť. Uplatňuje sa tu obsahová adekvatnosť.

Ak cieľom komunikátu má byť pôsobenie na vedomie recipienta (na jeho rozšírenie) alebo na zmenu postojov, treba dbať na dosiahnutie takého stavu, že recipient bude priyatý, komunikát interpretovať podľa zámeru expedienta. Zvolené jazykové prostriedky a reťazenie teda musia vyhovovať kriériu porozumenia, interpretácie, musia byť interpretačne adekvátne. Interpretáčne adekvátne môžu byť jednak priame pomenovania, jednak, ba predovšetkým aj rozličné vysvetlenia, príklady, dodatky, citáty.

Netreba osobitne zdôrazňovať, že všetky uvedené adekvátnosti sú nerozlučne späté, niekedy aj ľažšie rozlíšiteľné. Spája ich predovšetkým funkcia – napomáhať úspešnosti komunikácie.

Naznačený, azda nie celkom úplný systém komunikačných adekvátností možno schematicky zobraziť takto:

žánrová adekvátnosť - - - lokučná adekvátnosť

architektonická adekvátnosť - - - interpretačná adekvátnosť.

Rytmicko-sémantická adekvátnosť komunikátu

Ak sa zdôrazňuje potreba interpretačnej adekvátnosti komunikátu, prechádza sa tým vlastne od hovoriaceho k adresátovi, od expedienta k recipientovi. Ak sa aj pritom nepredpokladá, že recipient bude priyatý komunikát reprodukovať nahlas (čítaním, prednášaním), predsa len treba venovať pozornosť aj prozodickým, v tom najmä rytmickým vlastnostiam, lebo zvukové vlastnosti úzko súvisia s rytmicko-sémantickými vlastnosťami komunikátu. Nositelmi kvantity sú vokalické hlásky, nositeľom prízvuku je slabika, nositeľom melódie súvislé významové celky. Tie budú stredom pozornosti v našich úvahách.

Slabika je nositeľom prízvuku a jeho pôsobením vyčnieva jedna slabika nad inými slabikami, prípadne aj nad inými neprízvukovanými slovami. Slabiky a jednotlivé slová sa zoskupujú do taktov, ktoré sú nositeľmi prízvuku automaticky a bez ohľadu na význam. Prechod ku komunikátu (resp. k vetnej výpovedi) tvorí kónon, taký úsek komunikátu, na ktorom sa realizujú dôraz a melódia.

Pretože viaceré slabiky, takty a kónony sa môžu v súvislosti radení opakovať, vytvárajú jeho rytmický priebeh. Rytmické členenie, resp. členenie na úseky a takty sa niekedy označuje ako frázovanie.

Pokiaľ ide o prízvuk, treba pripomenúť, že sa nekladie na prvú slabiku slova, ale na prvú slabiku taktu, t. j. úseku komunikátu siahajúceho od danej prízvučnej slabiky po nasledujúcu prízvučnú slabiku. Do takto vymedzeného úseku spadá prízvukované, teda viacslabičné slovo a všetky súvisiace príklonky (enklitiky), ale rovnako aj všetky jednoslabičné slová sledované príklonkami. V takomto prípade dostávajú prízvuk aj jednoslabičné slová, a to nielen plnovýznamové, ale aj niektoré predklonky (proklitiky). Napr. Dom by som ti neodporúčal kúpiť. Chcel by som ti povedať, ak by si bol prístupný argumentácia, že ma nemôžeš vynechať.

Pri skúmaní „vznikovej“, formulačnej stránky komunikátu sa však ukazuje, že základnými prvkami nie sú len takty, ale isté významové útvary, predovšetkým pomenovania javov, o ktorých expedient chce niečo povedať. Pomenovania javov totiž nie sú len jednotlivé izolované slová, ale veľmi často aj viacslovné (rozvité) pomenovania, napr. *vysoká škola, trhová ekonomika, kultúrny dom, ministerstvo financií*. Rovnakú výstavbovú funkciu majú aj voľné atributívne syntagmy typu *naša rodina, nedosiahnuteľná túžba*.

Takéto pomenovacie útvary sa označujú ako vetrné úseky alebo kólony. Pretože treba brať do úvahy aj ich obsahovú stránku, tvoria prechod od rytmických útvarov, akými sú takty, k sémantickým. Intonáčne však sú vymedzené len prízvukom. Niekoľko môžu obsahovať aj viacero prízvukom vymedzených úsekov (napr. *spoločenská objednávka*), ale aj dôrazom na poslednom člene. Týmto posledným členom môže byť len plnovýznamové slovo, a to môže byť aj jednoslabičné slovo, teda inak vlastne neprízvukovateľné slovo. Napr. *kultúrny dom, voľný deň, posledný vlak, nevyhnuthné zlo, neprekonateľný hráč*. V takýchto prípadoch posledný člen funguje ako významové centrum, preto sa musí nejako zvýrazniť nielen svojou polohou, ale aj vetrným dôrazom. Ak je posledný člen viacslabičný, kumuluje sa prízvuk a dôraz. Ak je tento posledný člen jednoslabičný, funguje tu len dôraz sprevádzaný aj istými silovými prvkami, akoby prízvukmi.

Z hľadiska členenia na takty takto vznikajú vzostupné, crescendové takty, v ktorých sa prízvuk a dôraz môžu kumulovať na jednej slabike. V niektorých prípadoch však môže pristupovať ešte aj ďalší prvak, a to kadencia (melodický spád reči). Býva to vtedy, keď sa takýto kónon nachádza na konci výpovede (napr. *Vo všetkých udalostiach najväčšiu odvahu preukázal náš rod*), alebo pred pauzou

(*Bol to môj muž, ktorý dosiaľ mlčal*), resp. v opytovacej vete (*Bol to naozaj nás dom?*).

Ako jeden kólón sa hodnotia nielen rozvité pomenovania alebo iné rozvité atributívne útvary, ale aj rozsiahlejšie útvary s rozvitým zhodným, ale aj nezhodným prílastkom. Napr. *Bola to široko rozvinutá, všeestranné premyslená kampaň za priamu voľbu prezidenta*.

Aj takéto rozvetvené útvary svedčia, že pri ich konštruovaní treba počítať s pauzami na hraniciach kólónov, ale aj na hraniciach taktov. Tieto hranice musí rešpektovať nielen expedient, formulovač komunikátu, ale i jeho reproduktor, napr. moderátor v rozhlase.

Naznačené poznatky o prozodických suprasegmentálnych javoch v komunikáte ukazujú, že tieto javy sa často kumulujú, ale vždy sú nevyhnutným dotvárajúcim prvkom komunikátu. Vhodné využívanie suprasegmentálnych javov možno teda tiež povaľovať za jednu z komunikačných adekvátností.

Ortoepia v jazykovej komunikácii

Pri skúmaní podmienok úspešnosti jazykovej komunikácie sa tradične predpokladá, že prvou podmienkou úspešnosti je spoločný kód komunikantov. Nekladie sa však otázka, či je skutočne potrebné, aby komunikanti mali úplne rovnaké artikulačné návyky pri používaní danej hlásky.

Ak sa napr. pri fonetickom výskume ukáže, že v slovenčine fungujú dva spôsoby artikulácie hlásky /l/ (Kráľ, 1984, 1989), nebolo by účelné vyžadovať rovnaký variant (konček jazyka opretý o dolné ďasno – konček jazyka opretý o horné ďasno) u všetkých komunikantov. Tento rozdiel si predsa komunikanti bežne neuvedomujú, preto nemôže mať dištinktívnu platnosť. Podobná situácia je aj pri hláskach *m* a *n*, ba do veľkej miery aj pri vyslovovaní zdvojených spoluhlások (napr. *rovinný* – *roviny*).

Tieto príklady ukazujú, že pri jazykovej komunikácii v ústnej forme nie sú dôležité konkrétné varianty, ale vlastne fonémy. Ani pri artikulácii vokálov nejde o ich (konkrétnu zmeranú) dĺžku, ale o vedomie fonologickej dĺžky a jej dištinktívnej platnosti.

Takýto záver treba brať do úvahy aj pri ortoepickej kodifikácii, pri formulovaní ortoepických noriem. Ako vhodné sa ukazuje kodifi-

kovať ortoepické javy v rámci fonémy, teda pripustiť značnú výslovnostnú variantnosť. Tým sa ortoepické normy výrazne odlišujú od gramatických a syntaktických noriem a mali by vyhovovať predovšetkým komunikačnej adekvátnosti.

Osobitný problém pre spisovnú slovenčinu predstavuje fonéma *l̩*. Nepochybne má dištinktívnu funkciu, pravda, obmedzenú na istý počet protikladov (typu *lavica* – *lavica*), čím sa približuje k stavu fonémy ā. Kodifikačný problém vzniká tam, kde sa v istej pozícii (pred *e*, *i*, *ia*, *ie*, *iu*) nemôže uplatňovať protiklad *l* – *l̩*, pravda, okrem situácie v cudzích slovách (v type *letovať* – *letovať*). Argumenty pre zachovanie mäkkého *l* priniesol nedávno J. Kačala (1997). Napriek jeho záverom však treba hľadať uspokojivejšie riešenie. Bude azda potrebné prijať aj takú varietu spisovnej slovenčiny, v ktorej sa nebude uplatňovať alternácia, protiklad predoðasnová – ðasnovopodnebná hláska (konkrétnie *d* – *d̩*, *t* – *t̩*, *n* – *ñ*). Je to teoreticky možné, lebo fonéma *l* je zadoðasnová na rozdiel od predoðasnových foném *d*, *t*, *n*.

Podobný stav je aj v protiklade *nn* – *n*. Pre úspešnosť komunikácie je ľahostajné, či sa vyslovuje ako dve osobitné hlásky alebo dokonca ako jedna hláska.

Na rozdiel od hlások a skupín hlások je však pre úspešnosť komunikácie neobyčajne dôležité správne, pravidelné využívanie prozodických vlastností.

Na záver

Celkom iste nie je náhoda, že stanoviská, konštatovania a prípadné návrhy na riešenie, ktoré sme zhrnuli v tejto rozprave, sa dajú veľmi jednoducho zhrnúť do starovekej rétorickej schémy inventio – dispositio – elocutio – memoria – pronuntiatio.

Do invencie patrí zhromažďovanie materiálu, o ktorom sa má vybudovať vhodný komunikát. Pod dispozíciou možno rozumieť architektoniku, projekciu i výstavbu komunikátu, pod elokúciou jeho jazykové stvárnenie, pod pamäťou sa skrýva vlastne uloženie, záznam na vhodný nosič a napokon pod prednesením možno chápať realizáciu komunikátov v jazykovej komunikácii. Tým sa uzatvára veľký oblúk od starovekej rétoriky po novovekú teóriu diskurzu.

Naznačené paralely sú sice do istej miery prekvapujúce, ale vôbec nie náhodné. Sú prejavom rovnakého kultúrneho prostredia, rovnakých tradícii v našej v podstate grécko-rímskej kultúrnej oblasti. Znova sa tým potvrdzuje, že jazyk je dôležitou zložkou kultúry, že je pamäťou kultúry a že zároveň je kultúra obsiahnutá v jazyku.

V rámci rozvíjajúcich sa kultúr uplatňuje sa človek so svojou diskurzívou činnosťou, ktorá nachádza svoj priamy výraz v jazyku. A pretože ide o výsostne kultúrny jav, treba sa usilovať aj o kultúru komunikovania aj o kultivovanie jazykových prejavov.

Literatúra

- BLANÁR, V.: Ku kritériám periodizácie dejín spisovnej slovenčiny. In: Človek a jeho jazyk. Jazyk ako fenomén kultúry. Ed. K. Buzássyová. Bratislava, Veda 2000, s. 71 – 80.
- ČERNÍK, V. – VICENÍK, J. – FARKAŠOVÁ, E.: Teória poznania. Bratislava, Pravda 1971. 2. vyd. 1980, 3. vyd. 1987.
- DOKULIL, M.: K otázce normy spisovného jazyka a její kodifikace. – Slovo a slovesnosť, 13, 1952, s. 135 – 140.
- DOLNÍK, J.: Jazyk ako konkrétny systém. – Jazykovedný časopis, 40, 1989, s. 42 – 50.
- DOLNÍK, J.: Všeobecná lingvistika. Sémantika a pragmatika. Bratislava, Univerzita Komenského 1993.
- DOLNÍK, J.: Kritika jazykovej kritiky. In: Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy. Sociolinguistica Slovaca 3. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava, Veda 1997, s. 28 – 34.
- DOLNÍK, J.: Princípy stavby, vývinu a fungovania slovenčiny. In: Princípy stavby, vývinu a fungovania slovenčiny. Bratislava, Filozofická fakulta UK 2000, s. 7 – 20.
- DOLNÍK, J.: Spisovná čeština a slovenčina. In: Studia Academica Slovaca, 28, 1999, s. 39 – 52.
- DOLNÍK, J.: Základy lingvistiky. Bratislava, Stimul 1999.
- DOROTÍKOVÁ, S.: Filozofia a problém hodnoty. Bratislava, Pravda 1980.
- FERENČÍK, J.: Kontexty prekladu. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1982.
- FISCHER, R.: A Cartography of the Ecstatic and Meditative States. Science 174, 1971.
- HJELMSLEV, L.: Jazyk. Praha, Academia 1971.
- HORECKÝ, J.: Norma spisovného jazyka z hľadiska potrieb spoločnosti. – Slovenská reč, 20, 1955, s. 194 – 199.
- HORECKÝ, J.: Východiská k teórii spisovného jazyka. In: Z teórie spisovného jazyka. Bratislava, Veda 1979, s. 13 – 22.
- HORECKÝ, J.: Vývin a teória jazyka. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983.

- HORECKÝ, J.: Obsah a forma termín. – Kultúra slova, 8, 1984, s. 321 – 324.
- HORECKÝ, J.: Výskum komunikačných procesov. – Jazykovedný časopis, 38, 1987, s. 47 – 51.
- HORECKÝ, J.: Obsah a forma polemického textu. – Kultúra slova, 24, 1990, s. 3 – 11.
- HORECKÝ, J.: Jazykové vedomie. – Jazykovedný časopis, 42, 1991, s. 81 – 88.
- HORECKÝ, J.: Systémovosť a systémový prístup. In: Spisovný jazyk a jazyková kultúra. Red. M. Považaj. Bratislava, Veda 1995, s. 31 – 34.
- HORECKÝ, J.: Hodnotové pole jazykového vedomia. In: Sociolinguistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Sociolinguistica Slovaca I. Red. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava, Veda 1995, s. 43 – 49.
- HORECKÝ, J.: Content and Form of Illocutionary Acts. In: Discours and Meaning. Ed. B. H. Partee – P. Sgall.. Amsterdam/Philadelphia, J. Benjamins Publ. Company 1995, s. 31 – 38.
- HORECKÝ, J.: Ciele a metódy preskriptívnej jazykovedy. In: Sociolinguistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Sociolinguistica Slovaca 3. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava, Veda 1997, s. 61 – 64.
- HORECKÝ, J.: Anthropos zoon dialogikon, In: Issues of Valency and Meaning. Studies in Honour of J. Panevová. Ed. E. Hajíčová. Praha, Karolinum 1998, s. 259 – 263.
- HORECKÝ, J.: Rytmicke-sémantické členenie textu. – Kultúra slova, 32, 1998, s. 132 – 135.
- HORECKÝ, J. : Ortoepia v jazykovej komunikácii. In: Retrospektívne a perspektívne pohľady na jazykovú komunikáciu. Banská Bystrica, Fakulta humanitných vied UMB 1999, s. 44 – 46.
- HORECKÝ, J.: Slovesá so základom -riad. 2000 (v tlači).
- KAČALA, J.: Slovenská mäkká spoluhláska I. Kultúra slova, 31, 1997, s. 65 – 72.
- KOČIŠ, F.: Pojem jazykovej normy a normovanosti. In: Z teórie spisovného jazyka. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1979, s. 32 – 42.
- KRÁĽ, Á. – RÝZKOVÁ, A.: Základy jazykovej kultúry. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladatelstvo 1990.
- KRÁĽ, Á.: Pravidlá slovenského pravopisu. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladatelstvo 1984. 3 vyd. 1998.

- KRÁĽ, Á.: Odkiaľ vzali Slováci spisovnú slovenčinu. Slovenská reč, 65, 2000, s. 71 – 85.
- MASÁR, I.: Dva postoje k otázkam spisovného jazyka a jazykovej kultúry. Kultúra slova, 30, 1996, s. 263 – 270.
- NOVÁK, Ľ.: K otázke pomeru úzus – norma – kodifikácia v spisovnom jazyku a v nárečiach. In: Z teórie spisovného jazyka. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1979, s. 111 – 112
- ONDREJOVIČ, S.: Sociolingvistický, vs. „normativistický“ prístup k jazyku. In: Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy. Sociolinguistica Slovaca 3. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava, Veda 1997, s. 54 – 60.
- PAULINY, E.: Sistema v jazyke. – In: Jazykoznanije v Českoslovakii. Sborník statej 1956—1974. Red. A. G. Širokova. Moskva, Progress 1978, s. 18 – 29.
- PAULINY, E.: Slovenská gramatika. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981.
- PAULINY, E.: Norma spisovnej slovenčiny a zásady jej kodifikovania. Bratislava, SJS SAV – JÚLŠ SAV 2000.
- PIAGET, J.: Psychologie dítěte. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1970.
- POVAŽAJ, M.: O norme a kodifikácii. Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy. Sociolinguistica Slovaca 3. Ed. S. Ondrejovič 1997, s. 126 – 123.
- RUŽIČKA, J.: Zákon o slovenčine. – Kultúra slova, 2, 1968, s. 225 – 228.
- RUŽIČKA, J.: Rozvoj slovenčiny v socialistickom Československu. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1975.
- SLANČOVÁ, D.: K pragmatickej charakteristike slovnej zásoby. In: Jazyk a kultura vyjádřování. M. Jelínkovi k pětasedmdesátinám. Ed. P. Karlík – M. Krčmová. Brno, Masarykova univerzita 1998, s. 185 – 191.
- ŽIGO, P.: Podiel mesta na formovaní kultúrnych predspisovných útvarov. In: Mesto a jeho jazyk. Sociolinguistica Slovaca 5. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava, Veda 2000, s. 118 – 124.